

„DOBOZOLÓK, CÁPÁK, ÓSZERESEK”.¹

INFORMÁLIS GAZDASÁGI STRATÉGIÁK KOLOZSVÁRON

Gál Katalin

A szerző a Kolozsváron „tetten érhető” informális gazdasági stratégiákból részletesen mutat be néhányat azok közül, amelyek szorosan kötődnek városképhez, mint lokalitáshoz: a fém és papírgyűjtők, illegális személyszállítók, valamint az ócskapiaci árusok városi erőforrásokhoz való sajátos viszonyát. A tanulmány központi kérdései, hogy milyen egyéni és társadalmi tényezők játszanak szerepet az informális piacra való belépés folyamán, illetve milyenek a vizsgált népesség körében tetten érhető informális stratégiák és ezeknek milyen típusai vannak.

Bevetés · Románia gazdasági szerkezetváltozását számos nem-piaci cselekvés (is) kíséri és/vagy kísérte. Ennek fényében nem egyszerűen a szocialista redisztributív gazdaságról a piacgazdaságra való áttérés sokszor algoritmikusnak ítélt folyamatát kell értelmeznünk, hanem az ún. plurális gazdaság mechanizmusait kell megértenünk, mely tartalmazza a kapitalista piacgazdasági jellemzők csíráin túl a háttér vagy informális gazdaság aspektusait is. Ez utóbbi egyaránt képezheti az elmúlt rendszer örökségét, illetve a benne szereplők túlélési stratégiáját.

Jelen tanulmányban arra vállalkozunk, hogy gazdaság-szociológiai kontextusban tárjuk fel a kolozsvári informális gazdasági aktorok egy sajátos szegmensének viselkedését. A vizsgálatunk központi kérdése, hogy *milyen egyéni motivációs és társadalmi tényezők játszanak szerepet az informális piacra való belépés folyamán, illetve milyenek a vizsgált népesség körében tetten érhető informális stratégiák és ezeknek milyen típusai vannak.* Tehát, nem arra kerestünk választ, hogy létezik-e vagy sem informális gazdaság, hanem ennek néhány kolozsvári sajátosságát kívántuk feltárni. Továbbá, az informális gazdasági tevékenységek illeszkedését is vizsgáltuk a formális-legális gazdaság struktúrájához, valamint ennek (lehetséges) hatását a helyi munkaerő-piaci viszonyok alakulására.

A kutatás *tárgyát* tehát a gazdasági tevékenységek, ezen belül az informális gazdasági tevékenységek vizsgálata képezi kolozsvári kontextusban, egy nem teljesen homogén populáció

körében. Ennek értelmében a *cél* tetten érni létező informális gazdasági hálózatokat, az azokat működtető tevékenységeket és mechanizmusokat, bemutatni a benne szereplő aktorokat és amennyiben lehetséges, felállítani bizonyos típusokat, trendeket a felsorolt problémákra vonatkozóan. A kutatás *terepét* pedig olyan társadalmi terek képezik, ahol fellelhetők a mindennapi élet megszokott gazdasági cselekvései, azaz valamilyen szintű – többnyire reciprok – csere folyik, mely éppen informális jellegénél fogva tér el a hagyományos – formális-gazdasági cserétől, hiszen a gazdasági tevékenység azon szféráját képezi, amelyet az állam nem ellenőriz.²

Figyelembe véve Románia helyzetét – azaz tizenöt éves távlatban szocializmus, rendszerváltás és a formális demokrácia jelenléte –, az átmenet kontextusában feltehető a kérdés, hogy a mai informális gazdaság az elmúlt rendszer öröksége, a szereplők számára egy ördögi kör, vagy az ún. vesztesek sajátja? Kérdéses, tehát, hogy a konformitás versus nonkonformitás megközelítésben minek minősül a „normálistól” eltérő gazdasági tevékenység? A fenti kérdések adta keretben egy újító mechanizmusnak tekinthető vagy az állami ellenőrzés kikerülésével egy törvénytiszta magatartás? Társadalomlélektani szempontból arra kell rávilágítanunk, hogy mennyiben érvényesül a formális gazdaság olyan jellegű megszorító társadalmi struktúrájának, melynek eredményeképpen az informális szektorban való részvétel nonkonformitásnak minősül. Továbbá, hogy az informális szereplő deviánsnak (lásd például a „szegénység kultúrája” paradigmát) vagy a társadalmi nyomásra adott normális válasznak tekinti ezt az aktivitást (vö. Merton, 2002), mely kérdéseket a későbbiekben az említett kutatási célokra túl hipotézisértékűnek tekintünk. A továbbiakban a jelenségre vonatkozó szakirodalom rövid áttekintése következik, érintve a fogalom jelentésváltozásait és a fontosabb elméleti támpontokat, melynek eredményeképpen megfogalmazzuk a kutatás során elfogadottnak tekintett operacionalizált definícióinkat.

Informális versus formális · A jelenségre vonatkozó szakirodalomban (lásd, például Hart, 1990; Feige, 1990; Gersuny, 1979; Castells, 1992; Portes, 1994; Centeno-Portes, 2003; Harding – Jenkins, 1981; Sassen, 1992, 1994; Busse, 2001; Offe – Heinze, 1992; Sik – Kelen, 1988; Stănciulescu – Ilie, 2001; Dobrescu – Rughiniș – Zamfir, 2000; Adler-Lomnitz – Scheinbaum, 2002, stb.) a meghatározások sokszínűsége jellemző. A különféle megközelítésekben többnyire az informális gazdaság felöleli az összes *nem legális gazdasági tevékenységet* a formális-informális kettős felosztás mentén. Ezen belül árnyalják a szerzők a megnevezéseket, sokszor átfedéseket eredményezve a meghatározásokban. Néhol nem nyilvánvaló az elhatárolás, fekete gazdaságnak címkézik a háztáji munkát vagy pontosan nem definiált informális munkaként jelenik meg az árucsempészet.³ Ugyanakkor a szürke gazdaság meghatározása is problematikus, nem egyértelmű. A gazdasági tevékenységek azon szettje, amely a munkaadók, munkások és kliensek érdekeinek összeütközése nyomán keletkezik, az „underground”, illegális vagy informális gazdaság címkét kapta. (Portes, 1994:426-427)

A fogalom a harmadik világ kontextusában jelent meg először a szakirodalomban. Elsőként Keith Hart említette (Portes 1994:426-427, Harding-Jenkins, 1989:7-14) s egy kettős modelljét jelölte meg a jövedelemnek a városi munkaerőpiacon: a munkabért és az önalkalmazott státusból származó jövedelmet. Az informális jelző az utóbbit illette meg, melyet nagyfokú dinamizmus és változatosság jellemez. A későbbiekben a jelenség intézményesítetté vált, elveszítette dinamikus jellegét, az újradefiniálás eredményeképpen az informális jelző a szegénység és munkanélküliség szinonimájává vált, így az informális gazdaság egy kizárólag városi életmódhoz kapcsolódó jelenségre vonatkozott. (vö. Portes, 1994:428-429; Harding-Jenkins, 1989:15-29)

A jelenség negatív fényben való feltüntetése a fogalom újradefiniálásához vezetett. A kutatók felismerték, hogy a harmadik világbeli informális gazdasági tevékenységek nem hiányoznak maradéktalanul a fejlett, iparosodott országok gazdaságából sem. Ahhoz azonban, hogy a jelenség kutatható legyen egy sokkal árnyaltabb definíció-rendszerre van szükség. Ezen felfogás legjelesebb képviselői a nemzetközi szakirodalomban Edgar L. Feige (1990), Saskia Sassen (1992), Jonathan Gersuny (in Spéder, 1993; in Harding-Jenkins, 1989), Manuel Castells (1992), Alejandro Portes (2003), Claus Offe – Rolf G. Heinze (1992), Philip Harding – Richard Jenkins (1989).

Feige (1990) szerint az összes jövedelmi haszonnal járó tevékenység, amelyet az állam nem szabályoz a társadalmi környezetben végbemenő azonos tevékenységekhez hasonlóan az informális gazdaság szférájához tartozik. Ennek nyomán egy használható taxonómiát ad, pontosítva a további releváns társadalmi tereket, ahol az említett gazdasági tevékenységek végbemennek. A besorolás kiindulópontja az „underground” gazdaság⁴, mint ernyőfogalom léte. Ezen belül árnyalja a különböző tevékenységeket, amelyek közös vonása az, hogy a formális gazdaságon kívül esnek, az állami ellenőrzés tekintetében. Ide tartozik az illegális, törvényellenes gazdaság (*illegal economy*), a „be nem jelentett” gazdaság (*unreported economy*), a „fel nem jegyzett” gazdaság (*unrecorded economy*) és az informális gazdaság (*informal economy*). Az első csoport, az illegális

gazdaság felöleli a törvény által tiltott javak és szolgáltatások termelését és terjesztését. A „be nem jelentett” gazdaság olyan tevékenységekben áll, amelyek kitérnek az adózási törvénykönyvben megfogalmazott törvények elől. A „fel nem jegyzett” gazdaság valamelyest hasonlít az előbbihez, de az intézmények oldaláról közelíti meg a kérdést, a kormányzat statisztikai hivatalának a félrevezető beszámolóit foglalja magába. Az informális gazdaság olyan tevékenységeket tartalmaz, amelyek kitérnek, illetve ennek nyomán ki is vannak rekesztve a törvények, az adminisztráció oltalmazó szabályrendszeréből, a tulajdonviszonyokat védő kereskedelmi engedélyek, munkaszerződések, hitelek illetve társadalombiztosítások rendszeréből stb. (idézi Portes, 1994:428-429; Harding-Jenkins, 1989:84)

A szociológusok felismerték, hogy a törvénytörő (*legal*) és büntetőjogi, bűnvádi (*criminal*), akárcsak a normális és anormális, mint társadalmilag definiálható kategóriák, a változtatás tárgyait képezik. Az analógia abban áll, hogy ahogyan az illegális vállalkozások magukkal vonják az adott helyen és időben tiltott, meg nem engedett javak termelését és forgalmazását, úgy az informális vállalkozás a legnagyobb mértékben megengedett javakra vonatkozik. Ennek nyomán Castells és Portes (1989) megkísérelték pontosítani ezt a megkülönböztetést: az alapvető különbség formális és informális között *nem* a végső termék *természetében* rejlik, hanem abban a *módozatban*, ahogyan az úgymond termelődött vagy csere tárgyát képezte. (idézi Portes, 1994: 429-430) Hármaskülönböztetést javasolnak, ugyanis a *formális*, *informális* és *illegális* explicit szétválasztása lehetővé teszi a kölcsönös viszonyrendszer különbségeinek szisztematikus feltárását. Így a gazdaság típusait, a termelés és elosztás módozatait valamint a végső terméket a *megengedett* és *meg nem engedett* vetület mentén vizsgáljuk.

Ennek eredményeképpen az említett tevékenységi módozatok között a következő különbségeket írhatjuk le: a formális gazdaságban mind a végső termék, mind annak termelési módozata a megengedett módon történik (*licit*), az informális gazdaságban is megengedett a végső termék, a különbség az előállítási és forgalmazási módozatban mutatkozik, az ugyanis tiltott, nem megengedett (*illicit*). Az illegális vagy bűnvádi (*illegal*, *criminal*) gazdaság végső terméke és annak előállítási módja egyaránt tiltott, meg nem engedett.

A fenti leírás egy funkcionális megközelítést adja a besorolásnak, azáltal, hogy célokat határoz meg a különböző folyamatoknak. Az ilyen jellegű tevékenységek – melyek mindig abban különböznek a többitől, hogy az állami szabályozás kereteiből kiesnek – célozhatják az egyén vagy a háztartás túlélését a termelésben, vagy egyszerűen javak és szolgáltatások értékesítését a piacon. (Portes-Castells-Benton, 1989) A gyakorlatban a megkülönböztetés nyilván nem ennyire kizárólagos, ugyanazon munka, amely túlélést jelent egy informális dolgozónak, az őt alkalmazó intézmény számára helyénvalónak tűnhet.

Sassen (1992:79-88) koncepciója is a fentihez hasonló, a poszt-indusztriális társadalom kontextusában értelmezi a jelenséget (a Harmadik Világ kizárólagosságát elveti), valamint kiemeli a formális gazdaság létét, melynek mentén az informális értelmezhető. Intézményes keret nélkül nem létezik informális, a jobb megértés érdekében pedig kihangsúlyozza a domináns gazdasági elméletek újragondolásának szükségességét. Erre a magyar szakirodalomban többek közt Spéder Zsolt (1993) vi-

lágít rá. Az „underground” gazdaság, mint a szabályozatlan gazdasági tevékenységek azonosítására használatos ernyőfogalom Sassen-nél is megjelenik, melynek Castells-Portes szerzőpárhoz hasonlóan, három összetevőjét említi: *a büntetőjogi tevékenységek, az adócsalás különböző formái és az informális gazdaság*. Felveti a problémát: amennyiben a bűnvádi tevékenységek „underground” címkét kapnak, akkor az informális gazdaságban végrehajtott tevékenységek a formális részét képezik. A kérdés az, hogy a valóságban ez miért nincs így? (Castells-Mollenkopf, 1992:79-88; Sassen, 1991) Mint látható a Sassen megközelítéséből is kiviláglik a definíciós kusztáság. A valóságban, a legtöbb esetben az „underground” címke megillet minden, az állami ellenőrzésen kívül eső gazdasági tevékenységek megkülönböztetését, árnyalását a köztük lévő apró különbségek alapján, mely megkülönböztetés, Castells és Portes nyomán magában a tevékenység természetében rejlik.

Jelen tanulmányban elfogadottnak tekintjük azt a meglátást, miszerint az informális cselekvések a gazdasági tevékenységek egy külön szféráját képezik. Azért tekinthetők a gazdasághoz tartozónak, mert hasznossággal bírnak, szükségleteket elégítenek ki, létrejöttük erőforrás-allokáció és erőforrás-felhasználás jön létre (Spéder, 1993:7-13).

A saját definíció megfogalmazása esetében is a kiindulópont tehát az informális szektor léte jelenti, azaz az egész szerves részeként elfogadjuk a gazdasági rendszerben, az állami ellenőrzésen kívül eső gazdasági szféra működését. A műveletesítés arra irányul, hogy mit fogadunk el informális tevékenységnek, a kutatás kontextusában melyek azok a tevékenységek, amelyekre úgy mond illik az informális címke. A definíálás szempontjai tehát a következők: *1. milyen motivációs alapja van az informális szférában működő aktornak, illetve 2. a termék vagy szolgáltatás előállításának módozata, valamint maga a termék vagy szolgáltatás áruba bocsátása megengedett vagy meg nem engedett formában történik*. Az operacionalizálás „eredménye” a következő definícióban foglalható össze: *informális tevékenységnek fogadjuk el mindazon gazdasági tevékenységeket, melynek során állami ellenőrzésen kívül eső olyan gazdasági csere megy végbe, ahol a résztvevők anyagi javakra vagy szolgáltatásokra tehetnek szert, azonban ez a tevékenység nem öleli fel az underground gazdaság minden vetületét. Eszerint vizsgálatunk körén kívül esik minden, a törvény által tiltott termék és szolgáltatás áruba bocsátása, valamint az anyagi haszonnal nem járó, azaz a tőke közbejötté nélkül működtetett kölcsönös segítségnyújtás és saját (háztartási) munka, habár azt is informálisnak tekintjük*.

Módszertani adalékok · A tanulmány minőségi módszerekre épül. A használt eljárások a terepmunka során az interjúzás, melynek célja a megkérdezett alanyokon keresztül feltárt informális gazdasági gyakorlatok „rögzítése”, valamint a megfigyelés mely az informális piacokon való aktív és passzív részvétel révén valósult meg. Továbbá, az eredmények kontextualizálása érdekében felhasználjuk a „*Household, Work and Flexibility*” kutatássorozat⁵ Romániáról szóló jelentését, amely statisztikai adatokkal alátámasztott információt szolgáltat a romániai informális piac nagyságáról, a benne szereplők általános jellemzőiről, az általános munkaformákról. Ha

koncentrikus körökben haladunk a módszertani lépések tekintetében, akkor a HWF⁶ jelentése nyomán egy tágabb, „madártávlati” leírását adjuk a vizsgált jelenségnek, ezt követi a hazai szakirodalom egyénközpontúbb csoportjának felvázolása (lásd, pl. Horváth, 2003; Péter, 2003a, 2003b), majd az interjúk segítségével feltérképezett informális tevékenységek általános leírása valamint a megfigyelés során szerzett tapasztalatok nyomán azok magyarázata. A cél a kolozsvári „állapotokba” beágyazottan leírni a jelenséget, ezáltal egy mikro-megközelítést nyújtani. Ennek értelmében az elemzési szempontokat a tér, az aktorok és a tevékenységek típusai képezik.

Az alanyok kiválasztása részben alkalmiszzerűen történt. Miután előzetes megfigyelések és mindennapi tapasztalatok alapján beazonosítottuk a vizsgálni kívánt informális gazdasági területeket, az abban dolgozó alanyokat kérdeztük meg, majd a továbbiakban hálóba módszerrel jutottunk el újabb, a kutatás szempontjából releváns aktorokhoz, akik elvezettek az esetleges létező hálózatokat ismerő informátorokhoz, líderekhez.

Mérni a mérhetlent · Az informális szektor vizsgálata nehézségekbe ütközhet, ez nyilván attól is függ, hogy mely vetületét kívánjuk megismerni. A számos, különböző megközelítést alkalmazó kutatók közös megjegyzése, hogy mérni az informális szektort annyit jelent, mint „mérni a mérhetlent”⁷. (lásd, pl. Portes, 1994; Centeno-Portes, 2003; Sassen, 1994; Castells, 1992; Sik, 1996b) A definíciós sokszínűsége túlmenően a továbbiakban a demokratikus társadalmi berendezkedések hazai piacgazdaságának egy különálló aspektusát vizsgáljuk, melyet háttér, vagy informális gazdaság címkével láthatunk el.

Az eredetileg társadalomtudósok – szociológusok, antropológusok, közgazdászok – által definiált gazdasági jelenség a politikai diskurzusokban és az általános politikai vezérelvekben retorikai elemként jelenik meg, és legtöbb esetben mítosz (is) övezi.⁸ Mint minden mítoszlól, az informális gazdaságot övezőről is elmondható, hogy valójában a képzelet egy szokatlan alkotása, amelyet a kutatók kísérletként summáznak. Létezik ugyanis egy gazdasági miliő, a háttér vagy informális gazdaság, mely valamelyest elkülönül a nyilvános kereskedelmi, termelési és pénzügyi mintáktól, egy olyan szféra, melynek sajátos jellemzői és szervezési módjai vannak. (Harding-Jenkins, 1989:172) Ezt az elkülönült gazdasági szférát a benne lejátszódó cselekvések dinamizmusa jellemzi, valamint a benne szereplők jól meghatározott motivációja, mely indokoltá teszi az egyén számára a belépést. Az állami beavatkozás hiánya eredményeképpen az informális cserét a tiszta piaci erők megnyilvánulásaként ábrázolhatjuk.

A háttér gazdaság egy paradoxona, hogy minél inkább közelebb áll a piac modelljéhez, annál inkább függővé válik annak társadalmi kötelekeitől. A gazdasági cselekvések dinamikája, amelyet Granovetter (1985) a „beágyazottság problémájaként” címkéz, sehol sem tisztábbak, mint az olyan cserékben, ahol az egyetlen segítőkész az ún. „rossz erők” ellen a kölcsönös bizalom a csoportban való tagság erkölcsé mentén. (idézi Portes, 1994:430) A „beágyazottság problémája” Granovetter (1990) gazdaságszociológiai megközelítésében két alapvető szociológiai tételen nyugszik: *a cselekvés mindig társadalmilag meghatározott, ezért nem lehet kizárólag egyéni motívu-*

mokkal magyarázni, illetve, hogy a *társadalmi intézmények nem automatikusan jönnek létre*, hanem „társadalmilag megformáltak”. (Granovetter, 2003:61) Az első állítás vezet el ahhoz a kérdéshez, melyet a beágyazottság problémájának nevez Granovetter, azaz, hogy a gazdasági tevékenységet milyen mértékben közvetítik személyes kapcsolatok hálózatai, azaz milyen mértékben „ágyazódnak” azokba. „Beágyazottságon” azt értem, hogy a gazdasági cselekvést, eredményeket és intézményeket befolyásolják a cselekvők személyes kapcsolatai és a kapcsolatháló egészének szerkezete.” (Granovetter, 2003:61-62) Ilyen kontextusban az informális cserében való hitet az osztályrész azonossága és érzése valamint az a várakozás generálja, melyet a „rászedés” előidézte szankcionálás követ és a társadalmi hálózatból való kizárást jelenti. A tény, hogy a gazdasági találékonyság hálózatokon keresztül áramlik azt eredményezi, hogy a társadalmilag kikényszerített szankciók sokkal hatékonyabbakká válhatnak, mint bármilyen más típusú büntetés – tehát a közösség által szabályozott.

A továbbiakban figyelembe véve a Granovetter-féle társadalmi beágyazottság problematikáját a vizsgált informális tevékenységek leírását kíséreljük meg aktorok, piacok, motivációk, felhalmozott és konvertálható tőkefajták szempontjából. Arra is kíváncsiak vagyunk, hogy az esetleges informális hálózatok a Granovetter megfogalmazta gyenge kötések híd-szerepe vagy az erős kötések mentén szerveződnek meg, figyelembe véve, hogy a vizsgálati alanyok egy relatív szegény csoportot képeznek.

A vizsgálati kérdéseket a leírt elméletek, valamint a bevezetőben felvetett kutatási kérdések alapján fogalmazhatjuk meg. Kutatásunk elsősorban arra irányul, hogy kontextualizálva a vizsgált tevékenységeket, azok hogyan definiálhatók jellegükben: mint az elmúlt rendszerből fennmaradt tevékenységtípusok, vagy éppen a rendszerváltás generálta új túlélőmintáról van szó. Hogyan kapcsolódik ezekhez a mintákhoz a munkanélküliség és a relatív szegénység léte? Ezek nyomán a vizsgálat tárgyát képezi, hogy az esetleges tetten érhető informális hálózatok milyen struktúra mentén szerveződnek, ezek pedig a leírt Granovetter-féle kötések melyik típusát igazolják, illetve hogyan manifesztálódnak a konkrét tevékenységekben. Mi kerül előtérbe a hálózatok kialakulásánál: a peremhelyzet generálta saját gazdasági rendszer kiépítésének eredményei az informális hálózatok, melyeket erős kötések jellemeznek, vagy egy már létező piac új aktorokkal való feltöltődését találjuk a gyenge kötések mentén? Mennyiben tekinthető a szegények informális tevékenysége viszonyossági hálózatnak, vagyis olyan társadalmi mezőnek, amelyet a kölcsönös cserefolyamatok határoznak meg a gazdasági biztonság ún. minimális szintjének biztosítása érdekében. A különböző kötések „beazonosításán” túl azok árnyalása a cél, s amennyiben többnyire erős kötésekre épülnek az informális tevékenységek, milyen mértékben érhető tetten mégis a gyenge kötések hídszerű mivolta ezekben a viszonyokban.

Szegények, rászorultak, piacok Kolozsváron · A jelenségre vonatkozóan viszonylag kevés írás jelent meg a hazai szakirodalomban, ezeket pedig két csoportra oszthatjuk: az első csoportba a makro-megközelítéseket sorolhatjuk, amelyekre jel-

lemző, hogy többnyire statisztikai adatokra építve, úgymond „egyéntől távol” vizsgálják az informális gazdaság romániai aspektusait. Ezt a csoportot képviseli a Stănculescu-Berevoescu (2001:399-450) szerzőpáros adta elemzés is.⁹ A másik csoportba azok a tanulmányok tartoznak, amelyek egyénre centrálva vizsgálják a gazdasági szerkezetváltozás következtében kialakult társadalmi változásokat. Így a túlélési stratégia címke alatt (v.ö. Péter, 2003b) valamint a vendégmunka kapcsán (v.ö. Horváth, 2003) olvashatunk a romániai informális gazdaságról. Mindkét tanulmány, bár nem definiáltan, de életvilág és rendszer viszonyában lokalizálható informális tevékenységekre utal.

Ahhoz, hogy az elemzés során a fogalmi keveredést elkerüljük, először tisztáznunk kell, hogy mit nevezünk életstratégiának, hiszen annak nyomán címkézhetjük majd a vizsgált tevékenységeket esetleges túlélési stratégiának – vagy sem. Tág értelemben életstratégiának az életesemények megtervezését nevezzük. Kapcsolatban áll az egyének életkorával, életciklusával, képességeivel és lehetőségeivel, a rendelkezésre álló különböző típusú tőkék mennyiségével és minőségével. Módszertanilag az egyéni életstratégiákat társadalmi-történeti kontextusba kell helyezni, ahhoz, hogy megfelelőképpen összekapcsolhassuk annak működését egyéni, azaz életvilági és rendszer szinten (Péter, 2003b:29-30). A továbbiakban az interjú anyag feldolgozása során ezt tesszük, azaz az egyéni életvilágbeli történéseket társadalmi, vagyis a működő rendszer szintjén próbáljuk értelmezni, miután azoknak egy leíró-antropológiai olvasatát adtuk.

Az elemzésben bemutatásra kerülő tevékenységek legfőbb jellemzője, hogy jellegzetesen városi tevékenységeket jelölnek. Nyilván ezek tárháza rendkívül változatos, a kizárólag háztartási munkának minősülő tevékenységtől az önkéntes munkáig terjed, s magába foglal számos más, a formális leple alatt működtetett: pl. építkezési „alvállalkozásokat”, egyéb nagyvállalkozó-kisvállalkozó viszony mentén tetten érhető, a bürokrácia elkerülésére szolgáló informális ügyleteket¹⁰ stb. A saját operacionális definíciónk mentén a jövedelemszerzés kritériumának kizárólagossága, a tevékenység városi jellege valamint az aktorok elérhetősége következtében esett a választás a leírásra kerülő tevékenységekre.¹¹

Az igencsak változatos körülmények között megnyilvánuló kolozsvári informális gazdaság tettenérését gyakorlati megfigyelésekből tehát három tevékenységi területen kíséreltük meg. Interjúkat készítettünk karton-, vas- és színesfémgyűjtőkkel, akik a „dobozolók” címkét viselik, továbbá nem hivatalos személyszállítókkal, azaz „cápákkal”. A harmadik kutatási terepet a kolozsvári „Ószer”¹², valamint az ott tevékenykedő sajátos kereskedők szolgáltatták.

A továbbiakban a felsorolt tevékenységi területek mentén a populáció leírása valamint a felhalmozott empirikus anyag elemzése következik, melynek eredményeképpen megkíséreljük megválaszolni, esetleg cáfolni a hipotézisek formájában megfogalmazott kutatási kérdéseket. A vizsgált populáció egy meglehetősen heterogén csoportot fed. A heterogenitás nem csak a vizsgált tevékenységi területek változatosságából adódik, egy területen belül sem jellemző a homogenitás.

Dobozolók · A „dobozolók”¹³ megnevezés a karton- és fémgyűjtéssel foglalkozó alanyokra vonatkozik. (Ezzel a sajátos populációval a szakirodalomban *kartonérek* néven is találkozhatunk. v.ö. Péter, 2003a). Célunk volt a konkrét tevékenység menete, valamint a benne rejlő pénzszerzési módok vizsgálatán túl kideríteni, hogy mi ennek a sajátosan városi tevékenységnek a struktúrája: milyen kapcsolatok révén lehet bekerülni erre a piacra, hogyan viselkednek egymással és az új belépőkkel a benne szereplők, illetve, hogy konkrétan milyen tényezők készíthetnek valakit arra, hogy ezzel foglalkozzon. A sajátosan városi jelleg abból adódik, hogy rurális környezetben nincs sem kereslet, sem pedig kínálat ilyen hulladékok valamilyen szinten (informálisan, vagy formálisan) habitualizálódott és/vagy intézményesedett-szervezett gyűjtésére. A legtöbb vidéki településen még a szemétszállítás is meglehetősen szervezetlen, mondhatnánk, hogy informális, ugyanis a szemét „elszállítására” alternatív egyéni formákat dolgoztak ki az ott élők.¹⁴

A vizsgálat terepét Kolozsváron, a Széchenyi téren, a Burebista utcában, valamint egy Bácsban található begyűjtő központ „csomójából” kiinduló „begyűjtő útvonalak”¹⁵ képezik. A felsorolt begyűjtő központok részei azon körülbelül húsz be nem jegyzett „vállalkozásnak”, melyek a bejegyzettekhez hasonló „profillal” működnek Kolozsváron. Amennyiben a legálisan működő vállalatokat vizsgáljuk, (ilyenek például a S.C. Remat S.A és a Reformatex Kolozsváron), az újrahasználatos anyagok (papír és fém) begyűjtése az informális és formális szféra közötti hidakat képezik, hiszen ami az ezen a piacon működők számára informális, az a vállalat számára a továbbiakban már formálisként jelenik meg. Az egyenlet egyik oldalán tehát az informális státussal rendelkező egyéni hulladékgyűjtők állnak, míg a másik oldalon a begyűjtők jelentik az első állomást a formális gazdasági tranzakciók irányába – természetesen, ha a hulladékbegyűjtő jogszerűen működik (rendszerint azonban nem ez az eset). Amennyiben a begyűjtés nem bejegyzett vállalati környezetben történik, akkor a folyamatban az illegális-informális begyűjtő egy késleltető-pótló híd szerepét tölti be az informális-formális találkozás mentén. Az informális munkavállalók, attól, hogy elismervényt kapnak a beszolgáltatott áru után, illetve, hogy a számukra kifizetett pénzösszeg megjelenik a vállalat könyvvitelében, még nem válnak formális alkalmazottá, hiszen ők a vállalat számára csupán a kliensek köréhez tartoznak, akik nem képeznek jogi státussal bíró csoportot sem. Munkavállalói státusuk tehát teljes mértékben illeszkedik az informális minden ismervéhez. A papír és fém begyűjtése nem új keletű Romániában, a már említett kolozsvári Remat vállalat is az országosan működő, minden megyében kirendeltséggel rendelkező anyavállalat része, a kolozsvári központ ellenőrzése alá tartozik számos más, Kolozs megyében lévő kirendeltség Tordán, Szamosújváron, Aranyosgyéresen, Désen.

A vállalat a rendszerváltást követően sem változtatott profilt, és a régi, 1953-ban létrejött IJRVRM struktúrájára 1993-ban magánosították, jelenleg teljesen magántőke alapon működik. Hasonló módon szerveződött a szintén bejegyzett Reformatex, melynek alapítói és működtetői a Remat régebbi munkatársai. Ezekon kívül az engedély nélkül működők száma a Remat irodavezetője szerint mintegy húszra tehető. Az interjúzás során sikerült beszélni az irodavezetővel, a begyűjtést végző alkalmazottal,

valamint a gyűjtőkkel, azaz a „dobozolók” piacának aktoraival, akik elvezettek az illegálisan működő központokhoz is.

A „cégek” és klienseik „szürke” munkaviszonyát az adminisztráció inkább eltűri, mintsem támogatja. Lényegében ebben az esetben is egyfajta „hallgatólagos egyezmény” működik a hatóságok és e tevékenységek informális rendszere között. A „hallgatólagos egyezmény” lényege, hogy amíg a „megengedett” területen gyűjtik össze a „dobozolók” a hulladékot, addig legálisan nem lépnek fel ellenük – hasonló mechanizmusról számolnak be más kutatások (a bányahulladék begyűjtése során) is, más terepeken. (lásd például Péter, 2003a) Az „egyezmény” további eleme, hogy az illegálisan működő begyűjtő központok működését időnként szankcionálják ugyan, de nem számolják fel.¹⁶ Ennek ebben az esetben is szociális okai lehetnek, akárcsak a már említett bányavidéken, Balánbányán. (Péter, 2003a)

A gyűjtők piacán dolgozók között magas arányban vannak a roma etnikumhoz¹⁷ tartozók, munkanélküliek, akiknek ez a tevékenység jelenti a fő, kizárólagos jövedelemforrást vagy kiegészíti az esetleges szociális segílyt, valamint nyugdíjasok, akik a nyugdíj kiegészítése céljából léptek be erre a piacra.

„Hát cigányok járnak, nagyon kevés rendes ember jár ide. Azok igazán nagyon meg voltak szorulva.” (59 éves nő, a begyűjtő központ munkatársa)¹⁸

Motivációs tényezők tekintetében tehát nem újdonság, hogy egységes mozgatóerő ezen aktorok számára a pénz. Az egyéb motivációs különbségek a szocio-kulturális háttérből adódnak. Iskolázottság tekintetében ugyanis a négy elemítől az egyetemi végzettségig terjed a skála. Ennek alapján gyakorlatilag két csoport különíthető el annak mentén, hogy egyesekre a társadalmi struktúra változása általános kényszerítő erején túl nagyobb nyomást gyakorolt. Ennek egyéniesítése tulajdonképpen az eltérő szocio-kulturális háttérből adódik.

„...nyolc osztályt végeztem a 17-es számú általánosban, egyet a 8-as számú ipariban és kettőt a Barițiu-ban. Végeztem egy egyetemet, a politechnikán. Amíg egyetemista voltam mindenféle meditálással foglalkoztunk, és más pénzszerzési forrásaink voltak, sokkal jobbak, mint most...dolgoztam kapusként egy bentlakásban, aztán egy butikjélemben, de csak ideiglenesen...próbáltam munkát találni itt-ott, de mindenhol proci kell, s akkor nekifogtam papírt gyűjteni...” (27 éves, férfi)

Ebben az interjú helyzetben kiviláglik, hogy gyakorlatilag egy racionálisan választott életstratégiáról van szó, nem kifejezetten a külső kényszer hatására lépett be az egyén erre a piacra, hiszen elméletileg iskolai végzettségéből adódóan lehetett volna lehetősége magasabb státuszú munkára. Nyilván nem arra utalunk, hogy iskolázottságából fakadóan, bár „dobozoló”, tulajdonképpen nem is „igazi” része ennek a populációnak, illetve, hogy nem is „igazi” vesztes. A „dobozolók” piacán való érvényesülési különbségek magyarázatára szolgáló okokat kívánjuk feltárni.

Ezen alanyok tekintetében, ellentétben a többi piaci résztvevővel, valamelyest racionális szabad választás eredménye ez

a tevékenység. A többi aktorhoz képest úgymond egyedi, teljes mértékben eltérő, az iskolai életútból adódó tapasztalataik ugyanis ezen a munkaterületen kamatoztathatók. Korábbi esetleges munkahelyük, az annak mentén szerveződött kapcsolatok gazdasági tőkére konvertálható társadalmi tőkét képeznek számukra. Nem arra utalunk, hogy a többi résztvevőt egy külső hatalmi erőt képviselő szerv kényszerítette volna erre a munkára, a körülmények hatottak úgymond „kényszerítőbb” erővel, s ennek nyomán egy túlélési életstratégiának minősül ez a tevékenység.

„nem volt elég a nyugdíj, 1 100 000 lej, van egy rokkant gyerekem...” (52 éves férfi)

„Négy osztályt végeztem itt Kolozsváron, nem tudtam többet, mert haton vagyunk testvérek...nincsen semmi mesterségem. Dolgoztam, sepregettem hét évet, s kivettem...nem kapok semmi szociális segílyt...nincsen senkim, se kapcsolataim, semmi, hogy munkát kapjak, s látszik, hogy cigány vagyok. Elmentem, hogy felvegyenek, adtam le a kérelmet, de amikor látják, hogy négy osztályom van, nem kellek, szeretném, hogy legyen egy rendes munkahelyem, s egy rendes fizetésem.” (39 éves, nő)

Ezen informális piaci szereplőkre javarészt jellemző tehát, hogy bár ez is racionális döntés következménye, a szabad választásra alapuló aspektusa e döntésnek elmarad. Más alternatíva hiányában külső kényszer hatására léptek be, fő jövedelemforrást jelent, vagy meglévő keresetet (szociális segílyt vagy nyugdíjt) egészíti ki az így szerzett pénz. Többnyire túlélési életstratégiával szembesülünk, a sikertörténetek elenyészőek. A tipologizálás eredményeképpen önkéntes résztvevőket és kényszerűen belépőket különböztethetünk meg.

A tény, hogy papír- és fémgyűjtéssel pénzt lehet keresni nem titok, az új belépők a régi „klienseknek”¹⁹ nem jelentenek nagy konkurenciát, általában tiszteletben tartják egymás munkáját, mindenkinek vannak saját kliensei, azaz olyan üzletek, intézmények, ahová évek óta visszajárnak, és a tulajdonosok csak nekik adják oda a felgyűlt újrahasznosítható hulladékokat. Ez azonban nem jellemző egységesen mindenkire, a különbség az informális piaci aktorok saját kiépített kapcsolatainak mennyiségéből adódik. Észrevehető, hogy az önkéntes résztvevők²⁰ sokkal kiépültebb kapcsolathálóval rendelkeznek, mint a kényszerűen belépők. Elmondásuk szerint csak biztosra mennek, főlegesen nem róják a város utcáit. Az aktorok napi rutinját a gyűjtés teszi ki. Ez tulajdonképpen egy egész napra szóló ciklikus ingázásnak minősül: a gyűjt-lead cselekvések rotációs ismétlésére utal.

„Reggel hatkor kelek és zsákkal indulok el, és minden nap elmegyek az Írisz negyedbe. A szekeret délután itt hagyom, mert a nő ismer, nem adja oda másnak, és reggel jövök a zsákkal. Az Íriszből lemegyek gyalog a Clujanahoz²¹ és onnan gyalog jövök ide, amit addig kapok, azt zsákban hozom, utána megyek a szekérrel.” (39 éves, nő)

A biztos forrásokkal rendelkezők éppen azok, akik saját önkéntes döntésük nyomán léptek be és körülményeikből adódóan hipotetikusan bármikor ki is léphetnének erről a piacról, ezek azok az emberek, akik jól keresnek és egyáltalán nem érdeklik az új belépők, papírral és vassal is foglalkoznak, de főként a színesfém gyűjtésére vannak specializálódva, mert azért többet fizetnek. (A jelenlegi –2004 április, május– árfolyamok: papír 1 100 lej, vas 1 500 lej és színesfém 24 000 lej kilogrammonként.)

„...van egy csomó kapcsolat, protekció, megvannak a biztos forrásaim. Ismerem általában azokat, akik ide járnak, de nem szeretem, mert lopnak. Én nem keveredek ilyenekkel, érte, nekem megvannak a forrásaim, nem ártom bele magam, én egyedül dolgozom.” (47 éves férfi)

Az aktorok között tehát csak egymást tudomásul vevő kapcsolat van, a belépés viszonylag könnyű, hiszen a piacon való megmaradás minden vevőjára úgy is kiszűri a nem odavalókat. Szoros versenyhelyzet jellemző, aki nem képes megfelelni, kimarad. Egy differenciálódási és talán nem túlzás, egy hierarchizálódási tendencia észlelhető. Aki csak alkalmi résztvevő, csak nagyon ritkán jár a begyűjtő központba, nem definiálja magát az informális „dobozolókhöz” tartozónak, az ilyen résztvevők csak a közvetlen környezetükben felgyűlt hulladékot szállítják be, nem cél kifejezetten a jövedelemszerzés, sem a nyugdíj kiegészítése, csak azért viszik, hogy „ne vesszen kárba”. A differenciálódás az ún. termelési erőfeszítés különbségeiből fakad, azt pedig a motivációs tényezők határozzák meg. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy aki jobban rá van kényszerülve vagy szélesebb kapcsolathálót épített ki, az többet gyűjt (többet termel úgymond), ennek következtében pedig ebből a tevékenységből magasabb jövedelemre tesz szert. A feltételek (indíték és cél) különbözősége tehát nagyfokú egyenlőtlenségeket, jövedelmi különbséget generál. (vö. Jessen et al in Spéder, 1993:53)

A beszállított hulladék ára a keresleti és kínálati igényektől függ, ezért folyamatosan változik. Amikor nagyobb a belföldi és külföldi igény, akkor magasabbak az árak, amikor viszont nagyobb mennyiség halmozódik fel, akkor jelentős csökkenés észlelhető. Így például ez év január, február, márciusában kétszeres ára volt mind a papírnak, mind pedig a fémnek. Az ár-csökkenést minden kliens a rosszul működő romániai piacgazdaságnak tulajdonítja. A ciklusok ilyen recessziós időszakában különösen nagy konkurenciát jelentenek a formális működésű vállalatnak az illegálisan működő begyűjtők, akik a jelenlegi árakat jóval felülfizetik, hiszen nem függnek olyan jelentős mértékben a világpiaci és belföldi áráktól, mint egy országos hálózattal rendelkező vállalat. Ezek felszámolása érdekében tették is intézkedéseket a vállalati vezetők a Pénzügyőrségnél valamint a Gazdasági Rendőrségnél, de eredménytelenül. A naponta 30-50 milliós bevételű illegális begyűjtőkre hozzávetőlegesen 5 milliós büntetést róttak ki a megfelelő szervek, de nem számolták fel azokat.²² Olyan illegális begyűjtők is működnek, akik egész nap a kliensek rendelkezésére állnak, így azok a nap bármely órájában reggeltől estig leadhatják az árut, ezzel pedig bármikor pénzhez juthatnak. A gyakorlatban tehát

tetten érhető a már említett, a hatóságok és illegális begyűjtők közti „hallgatóságos egyezmény” előírászerű működése.

Azonban az illegalitás berke alatt a „mindent a kliensért” koncepció csak ebben a tekintetben érvényesül, a megkérdezettek közül nagyon sokan a Remat begyűjtő központjait preferálják, különösen a vállalat székhelyén lévőt, elmondásuk szerint itt soha nem történt meg az, hogy átverjék őket, ami viszont előfordul más központoknál, különösen az illegálisan működőknél, ahol ugyanis gyakori, hogy a mérleg nem mér jól, ezzel lehet a legjobban átverni a klienseket.

„...a többi mindenki csal a mérlegnél, csal a pénzzel... engem is átvertek egyszer, de akkor hagytam magam átverni, s második alkalommal én vertem át. De Gáborné a legrendesebb az egész közül, s az úr a buszállomásnál. Itt soha nem vertek át, s mindig rendesen fizetnek.” (47 éves, férfi)

Látszólag egy jól működő szimbiózis észlelhető a formális és informális szféra között, e mögött azonban jelentős érdekülönbségek húzódnak meg. Mindkét fél részéről egyetértés van abban, hogy gyakorlatilag a közösség javára történő takarítási munkáról van szó, függetlenül attól, hogy pénz forog kockán. Nyilván ez nem annyira tudatos a kliensek számára, de a vállalat éppen emiatt nagyobb segítséget igényelne a Polgármesteri Hivatal részéről, illetve szükség lenne egy sokkal gördülékenyebb működést biztosító törvénycsomagra. Magasak a bérek, és a törvények gyakorlati alkalmazása gyakran fejtörést okoz, továbbá a működést teljes mértékben a piaci mechanizmusok határozzák meg, s ennek nyomán nyilván olyan döntéseket hoznak, amelyek a vállalat érdekeit szolgálják. Olyan piacról van szó a feltételezett szimbiózisban, ahol a kliensek kényszerből szereplők, így a vállalat számára gyakorlatilag a klientúra elvesztésének kockázata nem áll fenn, még ha csökkennek is az árak.

„...nem hiszem, hogy éppen annyira sok klienst elvesztettünk volna, annak köszönhetően, hogy nagyon sokan vannak, akik csak ebből élnek. És akarva-akaratlanul, hiába, hogy a jövedelmük lecsökkent, nincs mit tenniük.” (41 éves, nő)

A gördülékenyebb törvénykezéssel mindkét fél – formális-informális – egyetért, az utóbbiak mindaddig, amíg nem sérti az érdekeiket, azaz nem szűnik meg a „munkahelyük”. A szelektív hulladékgyűjtés bevezetése esetében elveszítenék ezt a pénzforrást, gyakorlatilag nem lenne amiből élniük és új túlélési stratégia választására kényszerülnének.

„Nagyon nagy problémáik lennének, gyakorlatilag teljesen eltűnnének a piacról, de gondolhatja, hogy ez az elkövetkező 15 évben nem fog bekövetkezni.”(41 éves, nő)

Vállalati tekintetben ez nagy könnyebbséget jelentene, a begyűjtő központok nem szűnnének ugyan meg, de a begyűjtés sokkal gördülékenyebben működhetne, és kiküszöbölhetőek lennének a lopások. 2001-ben egy sürgősségi kormányrendelet nyomán, rövid időre visszavonták a vállalat nemesfém begyűj-

tésére szolgáló engedélyét, ugyanis rengeteg illegálisan beszerzett áru, főleg nemesfém került újrafeldolgozásra.

„Ezzel a kormányrendelettel minden román állampolgárt lesüllyesztettek a tolvajok szintjére. Pl. van valakinek egy autóbalesete, eltörik az autó hűtője, és nem adhatja le, mert nem vehetünk be nemesfémeket a lakosságtól, vagy a régi ólomcsövek a régi házakból...több tízmillió lej állt, mert nem tudták leadni.” (41 éves nő)

A résztvevőket valamint az illegális begyűjtőket természetesen nem érintik a vállalatokra vonatkozó formális rendelkezések. Egyértelmű, hogy színesfémeket például bevesz az illegális begyűjtő, akkor is, ha a formális vállalatnak nincs erre engedélye. Ilyenkor van monopolhelyzetben a piacon, a kliensek pedig nem maradnak munka nélkül, a gyűjtés folyamatszerűsége nem szűnik meg. Az illegális begyűjtők konkurenciát jelentenek a legális, vállalati alapon működő begyűjtőknek, gyakorlatilag megosztják a piacot, megszüntetik a monopolhelyzet kialakulásának lehetőségét. A begyűjtés során sehol nem kerül sor az áru forrásának beazonosítására. A kliensek beszállítják, a begyűjtő fizet, függetlenül attól, hogy a központ bejegyzett vagy nem bejegyzett módon működik. Maga az „áruátvétel” is ugyanolyan módon történik minden begyűjtő központban, nincs eltérés arra vonatkozóan, hogy hogyan veszik be a „leszállított” árut. A begyűjtő, amennyiben egy udvaron van a központ, elkíséri a klienst ahhoz az elkerített részhez, ahol a felhalmozott anyagokat a további szállításig tárolják, és ahol található a mérleg. Ha garázsban vagy a begyűjtő saját lakásának pincehelyiségében történik a csere, akkor a pénzt megelőző legfontosabb eszköz, a mérleg helyben van. Minden kliensnek rendelkeznie kell egy szekérrel, amely a gyűjtés és szállítás folyamatában munkaeszköz szerepét tölti be. A mérés során a kliens ráhelyezi a mérlegre az árut, miután ez megtörtént, általában a begyűjtő méri le, majd visszakíséri a klienst az „irodájába”, ahol az anyagoknak – papír, vas, nemesfém – megfelelő napi árfolyam szerint készpénzzel kifizeti. A legális központokban kap egy elismervényt arról, hogy pénzt kapott, az illegális központokban ez értelemszerűen elmarad.

„Most egy régi kliensről van szó, de ez nincs mindig így, én szoktam mérni, hogy ne csaljanak.” (49 éves, nő)

Az informális-formális vizsgálata mentén a „dobozolók” piaca egy külön típust képez, hiszen jó példája annak, ahogyan a két szektor együttműködik. Ennek analógiájára talán más tevékenységi területek is tetten érhetők, ez jó irányadó jelen kutatás kibővíthetőségére. A piacon résztvevő aktorokat a belépést készítő motivációs tényezők tekintetében, amint azt demonstráltuk is, két csoportra oszthatjuk. Ennek következtében két életstratégia típust azonosíthatunk be: a racionális döntés és a kényszer generálta belépést, az utóbbi minősülne rendszer és életvilág metszéspontján inkább túlélési stratégiának, de végeredményben mindkettő az. A környezeti nyomásra, a gazdasági rendszerben bekövetkezett változásokra – melyek, mint kényszerítő erejű tényezők jelennek meg – adott egyéni válaszok a rendszer szintjén túlélő stratégiaként csapódnak le, ezek gyökerezhetnek az elmúlt rendszerben is, nagyobb részt

azonban a gazdasági átmeneti helyzet-adta stratégiákról van szó. Gyakorlatilag a piacra való belépési *lehetőség* az elmúlt rendszerből öröklött, a belépésre készítő *raciónalis és motívációs tényezők*, a belépési *kritériumok* és a piacot *működtető mechanizmusok* azonban teljes mértékben a piacgazdaság játékszabályai szerint szerveződnek meg. Az elmúlt rendszerhez képest a gazdasági szerkezetváltást követően a gazdasági ciklusok, ezen belül a gazdasági növekedés adott esetben kevesebb munkahelyet jelent, a munkaerőpiac kompetitív jellegű, a munkanélküliség aránya magas, a jövedelmi különbségek szintén magasak. A kockázati tényezők jelenléte nyomán a marginális helyzetbe kerülés esélye igencsak megnövekedett. Erre példaként említhetők azok a nyugdíjasok, akik jövedelmük kiegészítése céljából váltak szereplőkké.

„Otthon voltam még egy-két évig, aztán bementem ide az ócskavas gyűjtő központba, mint fémvágó...de már nehéz az oxigénpalack, 75-80 kg...a kor nem engedi, hogy akkora súlyokat emeljek...két éve fogtam neki papírt gyűjteni, az ember megkapja, hogy hol kell, a nyomorúság oda viszi az embert, hogy keressen munkát magának, hát a megélhetés a fontos.” (69 éves, férfi)

Igazoltnak látszik kolozsvári szinten is az a tény, hogy az új szegények címke „potenciális jelöltjei” a nyugdíjasok és alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők, valamint a deprivált helyzetben élők, pl. a romák. (v.ö. Péter, 2003b:28) A vizsgált aktorok esetében (is) a munkanélküliség negatív velejárója a munkavállalók státusbeli deficitből származó rossz közérzete. Az informális piac keretében rendszeresen munkát végzők esetében azonban valamelyest kiegyenlítődnek a státusbeli deficit gazdasági hatásai, hiszen jövedelemre tesznek szert. Ez is egy magyarázata lehet e piacra való belépésnek. (Szilágyi, 1999)

A piac és informális gazdasági viszonylatban azt állítottuk, hogy az informális szektor teljes mértékben a piaci mechanizmusok alapján működik. Ezt nem is akarjuk megcáfolni, a mechanizmusok leírása azonban pontosítást igényel. Azt is felteleztük, hogy ezek a gazdasági szereplők tulajdonképpen egy olyan gazdasági mezőt fednek le, amelynek nincsen formális megfelelője. Azaz, ha létezik is egy vállalat, amely úgymond menedzseli ezt a piaci helyzetet, gyakorlatilag az informális aktorok biztosítják a működését. Ideáltipikusan az egymásra épülő kompetenciák többlépcsős modelljét írhatjuk le, melyben a formális piaci megoldások csak a folyamat legvégén merülnek fel. Azt mondhatjuk, hogy ebben a helyzetben nem az informális munka tömi be a formális piac által üresen hagyott lyukakat, hanem a piac lép be kiegészítőként abba a már, az informális munka által, korábban lefedett mezőbe, ahol az informális szféra nem tud boldogulni. (pl. a vállalatnak vannak bel- és külföldi piaci kapcsolatai, ahol értékesíteni tudja a begyűjtött anyagokat) (Jessen et al, in Spéder, 1993:85-89) Az informálisan tevékenykedők tehát egy olyan nichét fednek le, melyet jól működő formális gyakorlattal jelenleg nem tudnának helyettesíteni. Az informális-formális kapcsolata, együttműködése a rendszer működésének az előfeltétele. Azaz ha nem létezne az informális struktúra (a lényegében illegálisan működő begyűjtők köre), akkor a formális struktúra (a tágabban értelmezett szükséglet a folyamatosan begyűjtött hulladékokra) szükség-

leteit nem lehetne kielégíteni – egyik sem tudna működni a másik nélkül, vagy ha mégis igen, akkor nem ilyen alacsony költség szinten.

Mindezt tehát a következőképpen modellezhetjük: első szinten létezik a formális gazdaság formális piacán egy kereslet, az újrahasznosítható – de nem tiltott – hulladékokra. Második szinten vannak azok az aktorok, akik anyagi indoktól vezérelve hajlandók ellátni a papír és fém hulladékok összegyűjtését. A harmadik szinten a sajátos konjunkktúra következtében a „kereslet” és „kínálat” a közvetítő (nem klasszikus értelemben vett, de gazdasági profilú, leggyakrabban szürke vagy fekete) ágensek következtében kapcsolódik össze. Az együttműködésnek kölcsönösen előnyös formái alakultak ki: a lehető legalacsonyabb (lényegében illegális), a minimálisan garantált jövedelem szintje alatt kielégíthető rugalmas munkaerő áll rendelkezésre, akik számára habár bizonytalan, mégis viszonylag elfogadható a haszon, s jelen van a későbbiekben a megszerzett költségekhez viszonyítva többszörös profitot biztosító „túladás” lehetősége. Tehát lényegében egy láncolatról beszélhetünk, amelynek az egyik végén vannak a „dobozolók”, a másik végén pedig az „átvevők” közvetítésével az igazi „címzettek”.

Összegzésképpen a „dobozolás” példáján az informális szituáció szimbolikus elemei a következőkben ragadhatók meg: minden cserének a színhelye a begyűjtő központ, amely egy csomópontként a gyűjtés ciklikus folyamatát egy konkrét fizikai térbe határolja be. (Ha nagyobb tér áll rendelkezésre, akkor egy udvaron, legtöbb esetben pedig garázsban vagy a begyűjtő lakásának alagsorában.) Szimbolikus tárgy a mérleg, mely eszköz lehet esetenként a kliensek átverésére. (az idézett interjú példáján az illegális begyűjtőknél). Minden informális-formális cserének aktorai vannak, akik szabadon léphetnek be ebbe a cserébe, és a már leírt láncolat gyakorlatilag legfontosabb részét képezik. A lineáris folyamat elképzelhetetlen a „dobozolók” nélkül. A folyamat végén elhelyezkedő felvásárlók léte, valamint az árut oda eljuttató begyűjtők híd-szerepe értelmetlen lenne a kliensek kapocs-szerű léte nélkül. Struktúrájában tehát ebben ragadható meg ez a típusú csere, ugyanakkor jellemző maguk a „dobozolók” közötti hierarchizálódás: a kizárólag színesfémre szakosodott kliensek jobban keresnek, magasabb státusnak örvendenek, mint a csak kartont szállítók, ennek eléréséhez azonban szükséges a saját klientúra, a gyenge kötések alapján működő hálózat kiépítése. De gyűjtött anyagtól, motivációtól függetlenül a piacra való belépés teljesen szabad, azt követően a piac „láthatatlan keze” koordinálja a mechanizmusokat. Aki nem tud eleget tenni a követelményeknek, azaz nem gyűjti az újrahasznosítható hulladékot, az kiesik a piacról, de bármikor visszaléphet. A vizsgált életstratégiák egyértelműen túlélési stratégiákként azonosíthatóak be, melyek halmazában Péter László nyomán (2003b:33) aktív és passzív csoportokat különíthetünk el a kockázatvállalási hajlandóság, az aspirációk célja, valamint a tervezés időhorizontja tekintetében. A leírt „dobozoló”-csoportokat vizsgálva aktívoknak minősülnek a kevésbé kényszer hatására, inkább önkéntes döntés eredményeként belépők. Ők azok, akik a „dobozoló” élethelyzetben tudatosan vállalják fel az ezzel járó kockázatokat, valamelyest helyzetük javítására törekednek, nem csak túlélésre, és jellemző egy rövid távú jövőtervezés.

„Szeretnék csinálni valami hasonlót (vállalkozást) itt Romániában, ha megy, ha nem, akkor valami máshoz kezdek. De először szert kell tennem legalább tízmilliárdra, gondolhatja...ha összejön, ha nem, akkor megyek odébb (Nyugatra)...hét nyelvet beszélek, vagyis ötöt jól, kettőn meg eligazodom.” (47 éves, férfi)

A passzív túlélő stratégiát követő „dobozolók” a többnyire kényszer hatására belépők, akikre kockázatkerülő magatartás a jellemző, céljuk gyakorlatilag a szűk értelemben vett túlélés, tervezésről tulajdonképpen nem is beszélhetünk, a „máról-holnapra” koncepció érvényesül. (v.ö. Péter, 2003b)

„nem mentem senkihez (munkahelyet keresni), azt mondtam, ha elveszíték egy napra való vasat vagy kartont, akkor mit eszünk.” (39 éves, nő)

Mindkét csoport esetében érvényes nyilván valamelyest a racionális döntés, a különbség, aktív és passzív stratégiák mentén a belépésre késztető indítékokban, motivációs tényezőkben mutatkozik meg. Az egyik csoportnak – aktívak – a dobozolás nem jelenti a túlélés kizárólagosságát, míg a passzívok számára, sarkítva, helyzetükből adódóan ez az egyetlen alternatíva.

Cápák · Az informális tevékenységek kolozsvári piacát tovább vizsgálva hasonló de bizonyos vonatkozásokban eltérő mechanizmusokat találunk. A vizsgálat második célcsoportját, amely a „cápák” címkét kapta, leginkább a Kolozsvár és Torda útvonalon közlekedő engedély nélküli személyszállítók képezik. A rájuk ragasztott címke tulajdonképpen a közbeszédben használatos jelző, hiszen a szolgáltatást igénybevevők nevezik így őket. A korábban leírt fogalmak alapján az illegális tevékenységek csoportjához tartozik, az operacionálizált definíciónk következtében azonban informálisnak tekintjük. Ezt a tevékenység jellegével magyarázhatjuk. Egy olyan szolgáltatásról van szó, melynek van formális megfelelője, hiszen személyszállítás állami működtetéssel is létezik ezen az útvonalon, mely bárki által igénybe vehető. Tehát maga a szolgáltatás, vagy a „nyújtott termék” nem tiltott (nem hasonlítható össze mondjuk a kábítószer kereskedelemmel, mely teljesen illegális, hiszen a termék előállítására és forgalmazására legális verzió nincs), csupán a működési elvei nem megengedettek. A pontosság kedvéért informális-illegális tevékenységként azonosítottuk, a vizsgálat során pedig e szolgáltatás szerveződési és működési mechanizmusainak megismerésére fektettük a hangsúlyt.

A „cápák” piaca a működési terület kiterjedését tekintve igencsak széles hálózatot foglal magába. Településen belüli és települések közötti felosztás mentén, a településen belüli csoportot a leggyakrabban a kolozsvári pályaudvar előtt tanyázó ún. fekete-taxisok alkotják. Ez a tevékenység teljes mértékben a kliens „átverésén” alapszik, ugyanis jóval a helyileg meghatározott, egységes taxis árfolyam fölött szállítják a Kolozsvárra érkező, e tevékenységről nem tudó utasokat. Függetlenül attól azonban, hogy kolozsvári lakos vagy sem, aki egyszer igénybe veszi/vette ezt a szolgáltatást, szinte biztos, hogy a továbbiakban ezt nem teszi. Egy másik helyi jellegzetesség a „cápák” településen belüli populációjában a város szélén lévő, de gyalog nehezebben megközelíthető bevásárlóközpontokhoz (Metro,

Praktiker) szállítók köre. Ezek a szállítók a városi közszállítás analógiájára, hasonló árfolyamon a Monostor negyedben lévő villamos és autóbusz végmegállókból szállítják a vásárolni vágyókat. Általában olyan nyugdíjas, autóval rendelkező személyekről van szó, akik a közelben laknak és rendelkezésre álló szabadidejüket rugalmas munkaidejű informális munkával töltik ki, mely gyakorlatilag egy úrpótló tevékenység: akinek nincs autója, az is könnyen és gyorsan megközelítheti az említett bevásárlóközpontokat, nem kell úgymond lemondania azokról. Nem jellemző rájuk a fentebb felvázolt, a fekete taxisokról leírt átverő magatartás. Az árfolyam egy városi buszjegy árának felel meg.

A települések között szállító „cápa-had”, jellegében hasonló, hiszen formális személyszállítást helyettesítő szolgáltatást nyújt, s ez is pontosan abban tér el a korábban említett településen belüli fekete taxis „cápacsoporttól”, hogy nem túri meg az általuk tanúsított átverő magatartást. Azonos távolságon belül általuk egységesen meghatározott, egyforma árak vannak. Ebben a tekintetben hasonlítanak a „metrós cápákhoz”, akik szintén egységes áron szállítanak, mely nem tér el a formálisan meghatározottól. A települések közötti személyszállítás tehát az előbbi (a „Metró-s”) kiterjesztett változata. Ha a formális szállítás vagy az üzemanyag drágulásával egyenes arányban emelnek is áraikon, azt is egységesen teszik. A települések közötti illegális szállítás egy még kiterjedtebb változata az országok közötti informális személyszállítás. Sok esetben, de nem csak, volt formális szállítási vállalatok alkalmazottai felhasználva korábban, az alkalmazott státusa során, kialakult kapcsolati hálójukat, néhány régi kliens révén új, teljesen perszonalizált „utas-piacot” építettek ki maguknak. A kutatás terepét a taxis archetípustól eltérő, a települések közötti, és főként a belföldi, rövidtávon szállítók kolozsvári és tordai „bázisa” képezte, ahol a „cápákat” munka közben figyelhettük meg. Mint kiderült, ez a típusú szolgáltatás nem új jelenség, az elmúlt rendszerben is már nagyon régóta működött, mert igény volt rá.

„...hát ez rég működik, még a Ceaușescu időből maradt meg, akkor muszáj volt, mert egyszerűen nem volt más mód, ahogyan közlekedjenek az emberek, akkoriban nem volt rendes járat, de hát nem csak itt van, ugyanígy megy a Kolozsvár-Dés, Kolozsvár-Szamosújvár, Dés-Szamosújvár útvonalon, mindenhol van, menjen nézze meg.” (49 éves, férfi, 6 éve van a piacon)

Az elmúlt rendszer örökségeként azonosítható be, azonban a belépést generáló motivációs tényezők egyértelműen különböznek az akkori és mostani belépők tekintetében. A rendszerváltás előtti személyszállítás nehézkesen biztosította a települések közötti távolságok áthidalását, rövid és hosszú távok esetében egyaránt. A nehézkes működésű formális vállalatok szolgáltatásainak gyengesége mellett egyéb, központilag előírt megszorítások is szerepet játszottak az informális szállításra való kereslet kialakulásában. Az autótvasárlás formális kereteinek korlátozott volta, az üzemanyag „kiutalásának” központosított ellenőrzése, valamint a saját autó használatának hétféle órárendje²³ is jelentős indikátora volt e piac létrejöttének. Nyilván a pénz a rendszerváltás előtt is jelentős szerepet játszott, jelenleg azonban maguk a mostani aktorok is egyértelműen

túlélési stratégiaként definiálják ezt a helyzetet. A továbbiakban az elemzés folyamán arra vagyunk kíváncsiak, hogy a tevékenység valóban annak minősül-e, aminek maguk a benne szereplők gondolják, továbbá arra is fektetjük a hangsúlyt, hogy többé-kevésbé feltérképezzük úgymond a működési elveket, valamint a belépési kritériumokat.

Az adatok felvétele során meglehetősen ellentmondásos információkhoz jutottunk, annak ellenére, hogy nyílt titok a tevékenység teljesen informális jellege – nem csak a szolgáltatást nyújtók és igénybevevők, hanem a rendőrség is tud erről a tevékenységről, hiszen Tordán például a rendőrséggel szemben van a „bázis” – nem szívesen beszélnek az aktorok a piac működéséről.

„Mire kíváncsi? Nincs itt semmiféle piac, engedélyünk van, azzal dolgozunk, akarja, hogy megmutassam?”
(54 éves, férfi, kb. 5 éve van a piacon)

Előfordulhat ugyan, hogy egyeseknek van egyéni vállalkozói engedélyük²⁴, de az hivatalosan nem jogosítja fel e tevékenységre, hiszen nem rendelkeznek személyszállításra is alkalmas vezetői engedéllyel és a szolgáltatás legfontosabb munkaeszköze, az autó sem felel meg az előírt standard követelményeknek. A szereplők általában melléktevékenységként üzik a „cápamesterséget”, de olyan is van, aki kizárólag ebből él. Nagy részük formális – munkakönyves – alkalmazott Kolozsváron vagy Tordán, úgymond „rendes” munkahelyük van. A szolgáltatás léte már régóta benne van a köztudatban, aki be akar lépni, tudja, hogy hová fog kerülni és mi lesz a munkája. A belépési kritériumokat tekintve is ellentmondások az információk, a feltételek igencsak szigorúnak bizonyulnak.

„A dzsungel íratlan törvényei uralkodnak itt, érti? Próbálja ki, jöjjön és nézze meg, hogy mi történik az újakkal, kiszúrják a kerekét, megkarcolják az autóját. Nincsen egy szabályzat, ami alapján működünk. A dzsungel íratlan törvényei, érti? Olyan, mint a póker játék, tudja milyen, amikor valaki a rabja, az ember egyszer belekezdett, s már nem tudja abbahagyni.” (49 éves férfi, 6 éve van a piacon)

Ebben a kontextusban a kapcsolati tőke, valamint az erős kötések szerepe felértékelődik. Aki nem ismeri a régi szereplőket, azt a rendszer nem fogadja be, akinek vannak ismerősei, főleg barátai, azok kapcsolataik révén beléphetnek. A szabályok szigorúak, mert túlkínálat esetén nem jövedelmező a tevékenység, így a konkurenciát kiszűrik. A már bennlévők között jellemző a kölcsönös bizalmon alapuló kapcsolattartás, ilyen értelemben reciprokak mondható a köztük létrejövő viszony, ugyanis egy működő rendszerbe beágyazottan, hosszú távú kapcsolatokra alapozottan működik, a partnerek egyenlősége és hasonló gazdasági igényei mentén szerveződik meg. (v.ö. Polányi in Lengyel-Szántó, 2003; Adler Lomnitz-Sheinbaum, 2002) Ezt támasztja alá az is, amikor védelemből nem mondanak igazat annak ellenére, hogy mindenki tudja: illegális-informális tevékenységről van szó. A reciprok viszonyrendszerbe, mivel hosszú távú kapcsolatokra épül, csak az tud beilleszkedni, aki erős kötésekkel kapcsolódik a közösség módjára szerveződő csoporthoz.

*„Engem határozottan jól fogadtak a kollégák, mert komoly fiú vagyok, nem volt semmi probléma, nem kötekedett velem senki, mindenki végzi a dolgát. Én is megbecsülöm őket, ők is engem... Ez csak jövedelemforrás, nem egy meggazdagodási lehetőség, ez csak a létezéshez szükséges minimumot biztosítja. Ez egy túlélési lehetőség.”*²⁵ (46 éves férfi, 1 éve van a piacon)

A „cáparendszer” egy íratlan etikai kódex alapján működik, melyben a fennálló hivatalos jogrend megsértése korántsem elítélte a csoport erkölcsi értékei szerint. Jóllehet, maguk az aktorok is szeretnék, ha erre vonatkozóan létezne egy törvénycsomag, melynek védelme alatt bejegyzett formális tevékenységként lehetne definiálni. Ennek hiányában ugyanis gyakori a „szembe lévő urak”²⁶, azaz a rendőrök rajtaütésszerű ellenőrzése. Legáltalább egyszer mindenik „cápara” róttak már ki büntetést.

„Nincs mit tennünk. Dolgozol két vagy három napot, ahhoz, hogy kifizethesd a postán vagy a takarékpénztárban a büntetést...szoktuk értesíteni egymást, amikor például Kolozsváron vagy itt lesben állnak, vagy ha radar van, akkor is, egymást felhívjuk, hogy vigyázz. Kollaborálunk egymás között.”(45 éves, férfi, 4 éve van a piacon)

Akit tehát a régi aktorok befogadtak, az elnyeri úgymond a „cápa” státust/titulust, s a további működése során függetlenül a piacon eltöltött időtől, őt is megilleti a közös védelmi rendszer minden velejárója: az esetleges szankciók és a figyelmeztetés egyaránt. De hogyan működhet mégis viszonylag zavartalanul a szállítás, amikor gyakorlatilag a hivatalos ellenőrző szervek állandó felügyelete előtt zajlik? Ebben az informális helyzetben is valamiféle szimbiotikus viszonyt azonosíthatunk be a hivatalos és nem hivatalos vetület mentén. Nyilván nem egy ideáltipikus együtt való munkálkodásról van szó, csupán arról, hogy a hivatalos szervek – akik talán időnként igénybe is veszik a szolgáltatást – állandó jelenléte mellett működnek a „cápák”, annak tudatában, hogy bármikor esélyük van egy büntetésre, de ez a rizikófaktor nem elég erős ahhoz, hogy teljesen megszüntesse a tevékenységet.

„Hát ők nem azért kapják a fizetést, hogy csak velünk foglalkozzanak, ránk lesekedjenek, van egy csomó probléma a közlekedésben, lezárnak egy utat, baleset történik... nem?” (46 éves férfi, 1 éve van a piacon)

Az aktorok nyilván mérlegelik a kockázati tényezőket, a kialakult működtető normák és gyakorlatok nem tekintenek el a biztonság, büntethetőség, költségek és jogi korlátozás tényezőitől. (Jessen et al in Spéder, 1993:85-86) Ebben az esetben a tiltó jogi korlátozások nem szabnak határt a szolgáltatás nyújtásának, a biztonság-büntethetőség mentén a több éves hagyomány gyakorlata is ezt igazolja. Továbbá jellemző, hogy az emberek általában a saját munkavagyon kategóriájában gondolkodnak és cselekszenek, így egyértelmű, hogy a „cápák”-nyújtotta szolgáltatás ára olyan módon kiszámított, hogy a ráfordított költségek visszatérüljenek. Az informális piacra való belépés objektív restriktói a pénzgazdaságtól való távolság. Mindezek a pénzüpi-

acon való hátrányos helyzetből adódnak, melynek előzménye, hogy „a pénz, mint erőforrás sajátos végességének tapasztalata hús-vér alakot ölt.” (Jessen et al in Spéder, 1993:85-87). Tulajdonképpen, ahogyan azt a megkérdezettek is megjelölték, egy túlélési életstratégiával találkozhatunk, melynek kiváltó okát a fennebb megjelölt objektív restriktív korlátozások képezik, további „alkotóelemei” pedig a saját munkavagyonnal, azaz saját autóval, illetve megfelelő szakmai felkészültséggel, azaz jogosítvánnyal való rendelkezés, valamint a már a piacon lévőkhöz kötődő erős kötések megléte, mely lehetőséget generál a belépésre. A belépés után a továbbiakban az íratlan szabályok betartása jelenti a fő megtartó erőt a piacon. Nyilván szükség van új aktorokra is, hiszen mint minden piacon, itt sem csak belépők, hanem kilépők is vannak.

„Nagyon nehéz megmaradni ezen a piacon, sokan vagyunk, akinek eltartani való gyerekei vannak, de hát jönnek újak, mennek el mások, így körforgás van, egy elment Spanyolországba, a másik talált munkahelyet, van, akinek már nincs idegrendszere ezt csinálni, érti.”
(46 éves férfi)

Az íratlan szabályon alapuló kölcsönösség talán még szigorúbb feltételeket szab a résztvevők számára, mint az írott szerződések. (Lomnitz, 1998) A belépés szigorú kritériumain túl a működés is ezen szigorú szabályok alapján működik. Ennek értelmében nem lehet egymás elől a klienseket elszállítani, rotációs alapon kerül sorra mindenki, az újonnan a „bázishoz” érkező, aki éppen arrafele szállított úgymond a sor végére kerül, és ott várja meg, amíg rá kerül a sor, és ismét utasokat gyűjthet. Nem véletlen a „bázis” megnevezés, sajátos hangulati értéke sugallja a majdnem katonás rend meglétét, amely jellemző mind a „géppark”, azaz az autók elhelyezésére, mind pedig az aktorok „munkamoráljára”. Mindenki tudja, hogy mikor érkezett, ki volt ott előtte, ki a következő. Ez a rend a kliensek kérésére sem bomolhat fel. Az oda érkező „vásárlók” nem maguk választják ki az autót és a szállítót, hanem a „cápa” az, aki leszóltja a klienseket. Amikor pedig összegyűlt megfelelő számú, azaz négy, személy azonnal indulnak, deklarált vezérelv – a „cápa szervezeti kultúrája” – a gyorsaság, kényelem és pontosság. Rendszerint nem okoz problémát a kliensek „beterelése”, akik maguk is tudják a „játékszabályokat”: kevesebb, mint négy emberrel nem indulnak el, amennyiben siettetni akarják a folyamatot az „alapár” (Kolozsvár-Torda útvonalon 30 000 lej, hozzávetőlegesen háromnegyed Euro) két-, három-, vagy négyszeresét kell fizetniük, attól függően, hogy hány személy gyűlt már össze. A szolgáltató-kliens viszonyban sem merülnek fel érdekellentétek, nem csak a „cápák” tudják, hogy mit nyújtanak, kliensek is tudják, hogy mit kapnak. A szolgáltatást igénybe vevőkkel a kapcsolat a megjelölt jellemzőkön kívül teljes mértékben a klasszikus kliens-szolgáltató kellően udvarias, racionalizált viszonyára épül. A lényeg, bármilyen távolságról legyen is szó, hogy a kliens fizessen. E kritérium megsértéséről nem számoltak be a „cápák”, hiszen mindenki tudja, még az amúgy általában ingyenes alkalmi autózást (stoppolást) preferálók is, hogy ez a szolgáltatás piaci csere alapon működik.

„Akárhová elmegyek, Brassóban is voltam, kellett volna mennem Olaszországba két hölgygel... bárhová elmegyek, de nem ide a közelbe, esetleg ha a barátom, ő még fizet egy sört, egy csomag cigarettát, akkor elviszem, de helyi szinten a taxikok végzik ezt a munkát, az ő dolguk.” (46 éves férfi)

A majdnem szimbiotikusnak ítélt viszony jellemző a hatósági szervek és a „cápák” sajátos viszonyán túl a helyi, hasonló profilú, de legális szolgáltatókkal kapcsolatban is. Nem sértik meg ugyanis a helyi taxikok felségterületét, így nem származnak ebből érdekellentétek. Azonban keresleti kérésre, amennyiben az igény beilleszthető az ún. távolsági szállításba egyre árnyaltabb a szolgáltatások köre. Vállalnak egész napos „city tour” jellegű szállítást, amelybe beletartozhat a helyi látványosságok megtekintése. Erre jó példa a Tordai hasadék, amely a városi látnivalók része, azonban a távolság következtében kívül esik a helyi hivatalos szállítók, taxikok, körén, így beilleszkedik a távolsági szállítás fogalmába. Az informális szállítók piaca is egy olyan keresleti-kínálati szektort „fed le”, melyre van ugyan formális kínálat, de az lefedetlenül hagy egy nichét, amelynek értelmében a korábban megfogalmazott és leírt többszintes modell a „dobozoló” piacának analógiájára, kiegészülve a „cápa”-sajátosságokkal itt is érvényes. Azaz formális és informális egymásra tevődése nyomán van egy olyan „formális körcikk”, amelyet informális oldalról a „cápák” fednek le. Maga a folyamat abban különbözik, hogy a szolgáltató – „cápa” –, a szolgáltatást igénybe vevő kliens és a hatósági ellenőrző szervek mentén leírt szimbiotikus viszony nem egy lineáris folyamatot ír le, melyben az informális szállítók vagy a hivatalos szervek közvetítő szerepet töltenek be. Ebben az esetben páronkénti együttműködésről beszélhetünk, amelyet áthat az ellenőrző szervek és „cápák” „hallgatolagos egyezménye”.

Egy igencsak fejlett reciprok csere látható az informális szféra adta keresleti és kínálati szimmetrikus viszonyban is, hiszen egy nagyobb közösség tagjairól van szó, melynek szereplői között az érdekek megegyeznek, ez pedig egy integrációs folyamat révén reciprocitást eredményez, azaz kölcsönösen megfelelő pontok közötti mozgásokat hoz létre. Nyilván egy csereviszony csak szervezett társadalmi környezetben eredményez reciprok viselkedést, erre pedig a szolgáltatást úgymond elosztó informális „cápa-hálózat” a redisztribúciós keret. Az előbbiek értelmében a redisztribúciót és reciprocitást biztosító hálózat nem tűri meg a résztvevők közötti „erkölcstelen” és „áruló” – az etikai kódexet sértő – megnyilvánulásokat.

Összegezve: horizontális reciprok csereéről beszélhetünk, mert társadalmi kapcsolatok mentén a szolgáltatások egyenrangú felek közti áramlásáról van szó, amely nem az állami szabályozottság ellenőrzése alatt történik. Szemben az alkalmi személyszállítással nem túlzás intézményesültnek nevezni a „cápák” piacát. A szolgáltatásért járó honorárium nem változó, az íratlan szabályok alapján egységesen meghatározott ára van a szállításnak, a piacon munkálkodó aktorok a rendelkezésre álló fizikai tőkét (autó) így konvertálhatják át azonos eséllyel gazdasági tőkévé, pénzzé. Összehasonlítva a korábban leírt „dobozoló” helyzetével, a „cápáknak” sokkal nagyobb rizikó-

faktorral kell számolniuk, hiszen az informális tevékenységek hierarchiájában felelősségteljesebb munkának minősül a személyszállítás. Ennek következtében az aktív-passzív elhatárolás mentén egyértelműen aktív életstratégiáról beszélhetünk. A „cápák” populációja ebben a tekintetben sokkal homogénebbnek mutatkozik, körükben tehát sokkal magasabb a kockázatvállalási hajlandóság. A piacra való belépés megfelelő anyagi javakkal való ellátottságot feltételez: autó és jogosítvány nélkül nem lehet tagja lenni a „cápák” közösségének. Az aspirációk célja ennek következtében is a helyzet javítására irányul, ami egy másik szempont, amelynek alapján aktív túlélő stratégia-ként azonosítottuk ezt a tevékenységet. (v.ö. Péter, 2003b:33)

Ószeresek · A következő informális szektor, mely vizsgáltunk tárgyát képezi, az előbbivel ellentétben egy formálisan adott, az informális által szükségszerűen betöltendő gazdasági mezőt képez. A harmadik vizsgálati terepet a kolozsvári ócskapiac valamint az itt megjelenő árusok – a továbbiakban „ószerekek” – képezik. Ez a terep egy újabb, a formálissal párhuzamosan működő informális piac, az előbbiektől abban különbözik, hogy az itt áruba bocsátott termékek javarészt a formális kereskedelemben nem találhatók meg. Azonban pontosan ez az ismérv az is, amely hasonlóná teszi a korábban leírt piacokhoz, hiszen a formális-informális koncepciójában gondolkodva az „ószerekek” populációja is egy lefedetlenül hagyott nichét céloz meg. Másképpen: a formális kereskedelem informális megfelelője egy olyan üres mezőt fed le, melyben javarészt a formálisból hiányzó termékek képezik a csere tárgyát, s a termékek jellegéből adódóan ez egy marginális piaci helyzetet teremt.

A heti rendszerességgel, szombatonként kirakodó árusok populációjára a korábbi alanyokhoz képest motivációs tényezők tekintetében nagyobb változatosság jellemző, hiszen a kolozsvári Mărăști negyedben található piacon megjelennek azok a csoportok, klikkek, akiket az eladás öröme vezet oda. A szombati találkozások jó alkalmat adnak a beszélgetésre, tapasztalat- és eszmecsere, ehhez pedig csak „ürügy” az árucseré. Az Ószer jó terep a gyenge kötések ápolására, ugyanakkor megjelennek azon aktorok is, akiknek jellemzőit a korábbi leírásokból javarészt ismerjük: ezek azok a piaci szereplők, akiknek túlélési stratégia a saját javaik áruba bocsátása. A rendelkezésre álló és a csere tárgyát képező javak a megengedett és meg nem engedett vetület mentén egy sajátos csoportot képeznek, hiszen saját javakról lévén szó, nehéz azokat beazonosítani. Azonban, bár ezt a tevékenységet is jellegénél fogva informális jelző illeti, a hatósági szabályozás korlátozása itt sem marad el. Igazából a formális keret „csak” menedzseli a szombati vásár menetét: ennek mentén megfogalmazódnak olyan szabályok, amelyeket minden informális szereplőnek be kell tartania. Az élelmiszerek a különböző vegyipari termékek, tisztítószerek, kozmetikumok és más ilyen jellegű termékek árusítása tiltott, így azok meg nem engedett javakként való beazonosítása nyomán az ócskapiac kínálati oldala javarészt megengedett termékeken alapszik. Egy másik formális szabályozás a piacra való belépést érinti, vagyis ahhoz, hogy valaki a piac kínálati oldalán szereplő lehessen, fizetnie kell. Ebben az esetben tehát formális koordináció mellett működő teljesen informális szektorral találkozhatunk.

Maga a fizikai tér, melyben a csere megvalósul, Kolozsvár periferiáján helyezkedik el: a Mărăști negyed végén a városi közszállítás végállomásánál, a vasúti töltés valamint a környező utcák mentén. A fizető belépés a piac centrum zónájára érvényes, amennyiben az aktorok később érkeznek és kiszorulnak ebből a részből, gyakorlatilag a helyért való fizetés nélkül is árulhatnak, de ez kockázattal jár. A hely tekintetében, az aktorok találékonysága következtében az „informális az informálisban” jelenség is tetten érhető:

„Itt nincs ilyen belépő ezen a helyen, ez ideiglenes, innen elküld a rendőrség. Mi be szoktunk oda menni és fizetünk az autó után meg a helyért. – 80000 a belépti díj s abban benne van a hely is meg az autó hely is. A hely meg úgy van, hogy ki mekkorát bír foglalni, meg mennyi holmid van, mert a sokat nem lehet egy fél méter helyen kitenni. Aztán olyan is van, hogy kijönnek már éjszaka, és akkor lefoglalnak borzasztó sok helyet, ahol több a tömeg, s akkor végül eladják, 30000 lej vagy mit tudom én mennyi.” (56 éves, nő)

Az aktorok többnyire nyugdíjasok, kereskedő románok, magyarok vagy romák, előfordulnak fiatalabb és idősebb szereplők egyaránt. Egy meglehetősen heterogén populáció jelenik meg. Ahogyan az előbbi példákban is láthattuk, jellemző ebben az esetben is, hogy vannak, akik ebből élnek, azaz fő jövedelemforrást jelent az Ószeren megvalósuló csere eredménye, és vannak, akik saját jövedelmük kiegészítésére használják az eladott javaikból származó bevételt.

„Hát igen ez a szombati program, ha jó idő van, s akkor én úgy veszem, én mindig arra törekedtem, mintha úgy kerestem volna, hogy legyen nekem is négymillió lej nyugdíjam. Tehát a másfél milliót, azt mindig ki sikerült egészíteni.” (64 éves, férfi)

Az állandó szereplőket, akik hétről-hétre megjelennek ezen a marginális piacon változatos indítékok vezérlik. Aki az itt lejátszódó interakciók, cselekvések kedvéért lép be a piacra, annak az eladás rutinszerű cselekvése szinte rítussá minősül. A nyugdíjasok ebben a térben tovább ápolhatják a foglalkoztatott periódusból származó kapcsolataikat, szombatonként az inaktív aktívvá, saját maguk foglalkoztatottjává válnak. Ezen aktorok esetében valójában aktív életstratégiaként kezelhetjük a helyzetet, annak ellenére, hogy ez a tevékenység nem jár különösebb magas kockázatvállalással és az innen származó jövedelem sem enged hosszú távú tervezést. Azok számára, akik ebből élnek, vagy racionális céljuk a nyugdíj kiegészítése egy passzív túlélő stratégiát jelent az ószeren való kereskedés. (v.ö. Péter, 2003b) Pontosan az erre a csoportra jellemző alacsony kockázatvállaló hajlandóság is indítéka lehet a piacra való belépésnek: túlélő jövedelemre tehet szert, anélkül, hogy magas kockázatot vállalna. Abból adódóan, hogy saját tulajdonban lévő termékek kerülnek eladásra igen változatos a kínálat, annak ellenére, hogy a piac, mint fizikai tér nyitott volta (szabadtéri) valamelyest korlátozza azt:

„Ezt a maszlina olajat is a kislányom hozta, a kisebbik, onnan Portugáliából...a barlangász felszerelését is már mind eladtam, mert ő nem vitte el, s ilyen idegenek veték meg. Na, még hátra vannak a sílécek...”(60 éves, nő)

A kínált termékek széles skálájának köszönhetően jelennek meg időnként a hivatalos szervek, akik az ellenőrzés révén úgy-mond kordában kívánják tartani az érdekeket. Tulajdonképpen a formális rendszer-adta szabályok betartását ellenőrzik, s amennyiben nagyobb méretű kihágást találnak, abban az esetben szankcionálják az aktorokat. Itt is tetten érhető azonban egy kezdetlegesebb formája a „hallgatóságos egyezményeknek”, ugyanis amennyiben a tiltott árukból nem tartanak az árusok ipari mennyiséget, leggyakrabban elmarad a büntetés.

„...egyszer kérte az igazolványomat azért a samponért. S azt mondta, látom, hogy sampont árul, hát mondom ez az egy van. Én azt kapom ajándékba, én igazságot mondok, ne kérjen tőlem semmi személyit. Én azt kapom ajándékba s eladom, hogy legyen nekem egy pár lejjel több, s ezt tudom nélkülözni. S azt mondja nekem, biztos az autó tele van samponnal, s csak egyenként veszem elő. Kinyitottam és úgy elment, meg is szégyellte magát.”(60 éves, nő)

Ha modellezni akarnánk, akkor a Jonathan Gersunyi-adta modellre kell utalnunk, mely a háztartás, a formális és informális termelés viszonylatában vizsgálja a piaci jelenségeket, s az általa leírt mechanizmusok kimutathatóak az Ószeren uralkodó viszonyokban. (v.ö. Spéder, 1993:191-216) A háztartások és a formális szféra közé beékelődött informális szektor segítségével a háztartások a korábban, a formalistól vásárolt javakat újrahasznosítják az informális piac révén, hogy ez által többletjövedelemre téve szert, újabb javakat és szolgáltatásokat vásárolhassanak. A háztartások vagy egyének és a formális rendszer közötti áramlások egyértelműen a csere alapján mennek végbe, ezek a cserék meghatározottak, rövid távúak, mérhetőek. Az informális szféra egy közvetítő szerepet tölt be: az itt lejátszódó piaci áramlások is, az előbbi analógiájára, cserén alapulnak, s bár valamilyen árucikk meghatározott mennyiségének és egy adott pénzösszegnek a cseréjére vonatkoznak, kevésbé mérhetőek. Az informális piacot a háztartások tagjaik által látják el úgy-mond munkaerővel, s az itt megjelentetett kínálat révén újabb javak és szolgáltatások áramlanak mind a formális szféra, mind pedig a kliensek fele. A keresleti oldal populációja is viszonylag heterogén csoportot takar. Marginális jellegéből adódóan többnyire hátrányos helyzetű, relatív szegény csoportként definiálható, de megjelennek a kínálati oldal szereplőihöz hasonlóan a „kíváncscskodók” is (nem kevesen), akik az ószert, mint kuriózumot keresik fel, vagy pedig beépült a szombatok rutinjába a periférián lévő piac látogatása.

A rendelkezésre álló tőkefajták és azok konvertálása tekintetében a marginális piac aktorai saját idejüket, szakértelmüket, készségeiket, azaz emberi tőkéjüket és fizikai tőkéjüket váltják át gazdasági tőkére. (v.ö. Busse, 2001) Ez a túlélési stratégia azon problémamegoldó képességet jelenti tehát, amely intenzitását és hatékonyságát tekintve változik a rendelkezésre álló tőkék típusától, mennyiségétől, minőségétől valamint az

áruba bocsátott erőforrásoktól. Azt is mondhatjuk, hogy ez az informális cserére kijelölt társadalmi-fizikai tér funkcionális a marginális keresleti és kínálati érdekek összeegyeztetésére, gyakorlatilag nem gátolja a formális, a rendszer működését, inkább elősegíti azt

A vizsgált informális tevékenységek a saját operacionális definíció alapján olyan tevékenységek körét ölelik fel, amelyek a formális-informális viszonyának valamilyen lokális alternatívája mentén a jövedelemszerzést célozzák meg. A továbbiakban a kutatás terepein észlelt és az aktorok révén valamelyest megismert változatos informális túlélő stratégiák makroszintű illeszkedésének jellemzőit és eltéréseit kíséreljük meg összegezni, a hipotézisekben megfogalmazott kutatási kérdések figyelembevételével.

Összegzés · Az „underground” gazdaság ernyőfogalom olyan sajátosan szerveződött és változatos jellemzőkkel rendelkező tevékenységeket ölel fel, amelyek a formális-informális viszonyának is változatos formáit adják. Ezek a változatos formák képzetünkben, egy mechanikus elhatárolásban, szorosan összefonódó, jól együttműködő vagy teljesen ellentétes jelenségek csoportjába illeszthetőek be, melyek, mint láthattuk, kolozsvári viszonylatban is tetten érhetőek. A vizsgált tevékenységek eltérnek egymástól a benne szereplők elérhetősége tekintetében, jóllehet olyan tevékenységeket választottunk ki a kutatás céljainak megfelelően, amelyek, annak ellenére, hogy az informális gazdaság és résztvevői nem bejegyzettek, megközelíthetőek legyenek. Kutatásunk arra irányult, hogy az egyéni életstratégiákat, amelyek informális aktusokként manifesztálódnak, az egyéni életvilág és rendszer metszéspontján elemezzük. A gyakorlatban azt láthattuk, hogy a rendszer és életvilág „határa” a rendszerben bekövetkezett strukturális változások nyomán úgy-mond módosult. Az informális szférában lokalizálható, ahol azonban igen változatos összekapcsolódási formákat hozott létre az egyének által kidolgozott vagy választott sajátos túlélési – aktív vagy passzív – életstratégiáknak köszönhetően. (v.ö. Péter, 2003b:25-50)

A formális-informális összekapcsolódásának vizsgált és leírt változatos formái nem engedik, hogy éles határt húzva elkülönítsük a két szférát (rendszert és életvilágot). A vizsgált tevékenységek példáján sajátosan szerveződő szimbiotikus viszonyt véltünk felfedezni a két szféra között: a „dobozolók”, mint informális aktorok léte szükséges feltétele a formális (és informális), rendszerbeli begyűjtők működésének. A rendszerbeli társadalmi változások eredményeképpen átszerveződött a hulladékbegyűjtéssel és újrahasznosítással foglalkozók piaca, melynek köszönhetően a működéshez szükséges, pénzzé konvertálható erőforrások nem állnának rendelkezésükre az informálisan dolgozók nélkül. Ebben az esetben egy szorosan együttműködő viszonyt azonosíthatunk be, amelyben a formális fél azon túl, hogy igényli az informális szolgáltatást, menedzseli és (piaci tényezőkkel, főleg a hulladékok árának kontrollálásával) kordában tartja a kölcsönös viszonyt, ehhez pedig, ha kell „hallgatóságos egyezményt” is hajlandó kötni.

A „cápák” túlélő tevékenysége egy, a formális rendszerben is létező szolgáltatást nyújt, ennek következtében úgy-mond kompromittálja, folyamatosan aláássa azt. A gyakorlatban azonban sajátos jellemzőinél fogva, azaz, hogy a nyújtott szolgáltatás

olcsó, könnyen igénybe vehető, rugalmas és jelentős kereslet is van rá, egy, a formális által be nem töltött gazdasági nichét főd le, melynek nyomán itt is kialakul egy formális-informális „hallgatólagos egyezmény”, egyensúly, melynek működése viszont korántsem olyan gördülékeny, mint az előbbi esetben, hiszen a hivatalos szervek nem mindig tartják be úgymond ezen egyezmény követelményeit, ez által kordában tartják a „cápák” működését: egyszóval a vállalt rizikófaktor sokkal magasabb. A szolgáltatást nyújtók köre, mint redisztribúciós „bázis” a szimmetrikusan elhelyezkedő szereplők („cápák” és kliensek) közti reciprok csere koordinálójává válik, melynek folyamatos működéséhez az aktoroknak az íratlan szabályokat be kell tartaniuk. (v.ö. Polányi, 2003:37-48)

A marginális piacon, Ószeren, tevékenykedő aktorok valamint az informális jellegű csere tárgyát képező termékek mentén megjelenik a háztartás, mint az áruba bocsátandó termékek szolgáltatója. A piaci aktorok saját életvilágukból merítik a cserére szánt termékek készletét, ebben az értelemben szükséges egy, a rendszer (formális) és életvilág közötti folyamatos piaci csere megléte, mely táptalaja az egyén és informális valamint informális-formális rendszer közötti hasonló áramlásoknak. És amint láthattuk javakat és szolgáltatásokat nem csak a formális kínál az informálisnak s ez utóbbi cserébe pénzt, hanem az áramlások két irányúak: az informális kínálta javak és szolgáltatások következtében a formális részéről is pénz áramlik. (v.ö. Spéder, 1993:191-216)

Annak következtében, hogy a tevékenységek (piaci áramlások, cserék) révén módosul az egyén és életvilág határa, valamint a formális és informális viszonya, ez a következőképpen ragadható meg, írható le: az „underground” gazdaság a formális gazdaság, mint rendszer valamint az egyéni (háztartás is) életvilág közti áramlások közvetítő ágenszévé válik. A rendszerhez képest életvilág s az egyénhez képes rendszer szerepét tölti be, ez nyilván nem zárja ki a formális rendszer és az egyének közötti piaci cserét. A modell mindössze arra szolgál, hogy ilusztráljuk, hogy a rendszerben bekövetkezett struktúraváltások és ennek az életvilágban lecsapódó mechanizmusai nem engedik az éles elhatárolást.²⁷ Ebben az értelemben az informális tevékenységeket valamint a benne szereplő aktorokat nem tekinthetjük teljes mértékben az elmúlt rendszer örökségeinek, de egy teljesen új piac új szereplőkkel való feltöltődésének sem. Tulajdonképpen már létező, de a gazdasági szerkezetváltással megváltozott piacokról van szó, melyben megjelennek az új szegények, mint aktív vagy passzív életstratégiákat kidolgozó túlélők. Bár illegális-informális tevékenységekről van szó, jellegükből fakadóan nem tekinthetjük a rendszerrel ellentétes érdekeket képviselő nonkonformista magatartásnak. (v.ö. Merton, 2002) Igazából a kidolgozott túlélő stratégiák a rendszerben bekövetkező változások életvilágban megmutakozó módosulások következtében, a felfedezés nyomán a struktúra változásaira adott válaszként ragadhatók meg: az egyének túlélésük érdekében aktívan vagy passzívan alkalmazkodnak a változásokhoz, gyakorlatilag piacokonformok.

A tőke-átalakítások valamint a különböző – gyenge vagy erős – kötések használatának egy sajátos közegét hozták létre ezek az aktorok. A tőkefajta mennyiségétől és minőség-

től, valamint kidolgozott kapcsolathálójuk kiterjedésétől és erős vagy gyenge kötésekre alapozottságától függően kisebb vagy nagyobb informális jövedelemre tehetnek szert. (v.ö. Granovetter in Lengyel-Szántó, 2003; Angelusz-Tardos, 1991; Bourdieu, 1978; Lengyel-Szántó, 1998b)

Objektíven értékelve a talált és kutatott mechanizmusok, az azokat működtető stratégiák, a formális-informális viszony újragondolására sarkallnak: ezt a két szféra közötti, rendszert létrejövő, „hallgatólagos egyezmények” indokolják, melyek „linkeket” azaz kapcsolódási pontokat képeznek a két szféra között. (v.ö. Rose, 1998) Megvizsgálva az informális és formális gazdaság kapcsolatának lokális és egyénre centrált aspektusait azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a két szféra közti határ rendkívül dinamikus, vizsgálati tereptől és az adott időtől (*time – space*) függően állandóan változik. A történelmi folyamatok és az állami-hatalmi szféra természete nyomán megrajzolódott kereteket követi, így nem kell rácsodálkoznunk arra, hogy a különböző országokban, különböző situációkban más aspektusokat találunk. (v.ö. Portes, 1994: 443-444) Közös jegyük abban mutatkozik, hogy minden informális stratégia valamilyen szinten megszegi vagy teljesen mellőzi a rendszer-szolgáltató és elméletileg kötelező törvényes kereteket. S éppen itt mutatkoznak meg az eltérések, az említett mechanizmusoknak (megszegés, mellőzés, kikerülés) számos variációjával találkozhatunk, amelyek ott és akkor bontakoznak ki, ahol, és amikor csak lehet. A formális-informális viszonya ciklikus, folyamatszerű. A formális gazdaság, ahogyan a rend is rendtelenséget szül, megteremti a maga informalitását.

A fennálló struktúra tulajdonképpen arra kényszeríti az aktorokat, hogy megszegjék a formálisan elfogadott normát, s gazdasági racionalizált kalkulus eredményeként a normaszegés váljon elfogadottá, uralkodóvá számukra. Ezzel a cserének egy alternatív formáját hozzák létre, mely beágyazódik a formális, intézményes rendszerbe, társadalmilag monitorizálttá válik. (v.ö. Lengyel-Szántó, 2003:61-76) Az informális tevékenységek széles skálájával az egyének létrehozzák Kolozsváron is (a Kelet-Európára jellemző) csempésztársadalmat (v.ö. Verdery, 1996), melynek lényege, hogy az anómikus állapot a külső, rendszerbeli változások nyomására jön létre. Azaz a normaszegés pontosan a rendszer normateremtő és azok betartását ellenőrző kettős hatásából ered. Nem célunk eldönteni, hogy az informális tevékenységeknek táptalajt nyújtó vagy azokat erősen ellenőrző és szankcionáló társadalmi berendezkedések közül melyik a „jobb” vagy „rosszabb”. Egy lokális informális jelenség vizsgálatakor figyelembe kell vennünk a társadalmi berendezkedési típusokat, az azokat működtető formális mechanizmusokat, a történelmi háttérből adódó sajátosságokat. A Kolozsváron kutatott informális gazdaság példáján pedig más terepek és tevékenységi területek során, a megrajzolt vagy leírt modellek mentén, nem kezelhetjük mereven a rendszer és életvilág, a formális és informális viszonyát, hiszen azok szerves egységet alkotnak, s a kapcsolódás változatos formáit nyújtják. Tulajdonképpen ezek megfigyelése, leírása és magyarázata révén kaphatunkunk egy egyénre centráltabb megközelítést az informálisról, mint jelenségről.

JEGYZETEK

1. A kutatás a Max Weber Társadalomkutató Alapítvány *Változó városi életmódok és túlélési stratégiák* tutori programja keretén belül készült.
2. Közgazdasági Kislexikon. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987, P. 332.
3. Pl. Az Informális gazdaság és biztonság. Tudományos Konferencia. Bp. 1997. március 28-29. kiadványában, amely a Miniszterelnöki Hivatal Gazdaságvédelmi Koordinációs Titkársága gondozásában jelent meg.
4. Az „underground economy” elnevezés, mint ernyőfogalom Saskia Sassen-nél (1992, 1994) is előfordul, ez a fogalom a tanulmányban a későbbiekben nyer definíciós pontosítást az operacionalizálás eredményeképpen.
5. A Household, Work and Flexibility. Country Survey Reports 2001 („Háztartás, munka és rugalmasság” – Országos közvéleménykutatás jelentés.) kutatássorozat Romániára vonatkozó fejezete. P. 399-427.
6. Az előző lábjegyzetben pontosított kiadvány címének rövidítése.
7. A nyelvjáteként is felfogható kijelentés arra utal, hogy az informális tevékenységeket sehol sem regisztrálják a hivatalos statisztikákban, illetve az érdekeltek is törekednek azt eltitkolni. Lásd Feige in Portes, 1994:428-429.
8. A megnevezés Philip Harding és Richard Jenkins hasonló című művéből származik: *The Myth of the Hidden Economy. Towards a New Understanding of Informal Economic Activity. (A háttér gazdaság mítosza. Közelítés az informális gazdasági tevékenység új megértéséhez.)* Open University Press. Milton Keynes-Philadelphia, 1989.
9. A Household, Work and Flexibility. Country Survey Reports 2001 (Háztartás, munka és rugalmasság – Országos közvéleménykutatás jelentés.) kutatássorozat Romániára vonatkozó fejezetében.
10. Ilyen jellegű, pl. a kolozsvári Magyar Konzulátus előtt tevékenykedő alvállalkozók Budapestig terjedő hálózata.
11. Az informális gazdaság pontos adatokkal alátámasztott leírására csak kísérleteket találunk, valójában ezek az adatok csak becslések. A korábban felsoroltak is, a teljesség igénye nélkül azt szolgálják, hogy ízelítőt kapjunk a fellelhető tevékenységek rendkívül gazdag kínálatáról. Nyilván a kolozsvári informális gazdasági rendszer teljeskörű feltérképezése további kutatást igényel.
12. A kolozsvári ócskapiac „fedőneve”. A kifejezést hangulati értéke miatt használjuk, ugyanis a hosszú múlttal rendelkező „intézmény”, mint a kereslet-kínálat találkozási helye, ezen a néven épült be a köztudatba. Mindenki, aki ezt a megnevezést használja, vélhetőleg ugyanazokkal a képzetekkel rendelkezik a piac általános jellemzőit, termékeit, helyét, jellegét, tekintve. Továbbá, fontos megjegyezni, hogy az elmúlt rendszer hiánygazdaságában a hivatalosan nem kapható termékek beszerzésének színhelye volt (itt lehetett méregdrágán például kávé, farmernadrágot, kvarcórát, fogamzásgátlót, piperecikket és cigarettát vásárolni). Emiatt az Ószerhez kapcsolható reprezentációkban a mára ócskapiaccá, „helyi kínai-piacca”, „KGST”-piaccá alakult helynek megmaradt a varázslatos íze.
13. A pejoratív értelemben is használható címkék a kutatás kontextusában semmiféle negatív konnotációt nem takarnak. A beazonosítás könnyebbségét szolgálják és ez a felsorolt összes megnevezésre érvényes. Lásd: „Dobozolók, cápák, ószerekek.”
14. Alternatív személynév hely, pl. a falu határában levő erdő vagy folyómeder stb.
15. A begyűjtő központokat az onnan kiinduló és oda visszatérő, az egész várost behálózó gyűjtő körutak csomópontjaként is értelmezzük, nem csak mint a csere megvalósulásának fizikailag is körülhatárolható terét.
16. Maga a vállalat is több ízben kérvényezte az illegális begyűjtők felszámolását, ez azonban nem következett be. Ennek részletesebb leírását a későbbiekben adjuk.
17. Itt most nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy ki tartozik a roma etnikumhoz, milyen klasszifikációs rendszerek kapcsolódhatnak a „dobozolókhoz”, illetve a vizsgálat tárgyát képező többi populációhoz. Az sem képezi a kutatás tárgyát, hogy a vizsgált csoportokban a különböző nemzetiségekhez tartozók milyen arányban vannak képviselve.
18. Az interjúk román és magyar nyelven készültek. A román nyelvű interjúk saját fordítású változatai olvashatóak. Amennyiben az eredeti szöveg különleges hangulati értékkel bír, lábjegyzet formájában megjelenik az elemzésben.
19. A begyűjtést végző hölgy nevezi klienseknek a „dobozolókat”, innen származik a már korábban általunk is használt címke.
20. Itt az önkéntességet a továbbiakban is arra értjük, hogy saját racionális döntése nyomán esett erre a munkaterületre a választás, úgymond hipotetikusan lett volna esélye máshol elhelyezkedni, de ezt választotta. A kényszerűséget a körülmények kényszerítő(bb) ereje képezi.
21. Kolozsvári cipőgyár neve.
22. A Remat irodavezetőjével készített interjú nyomán.
23. A rendszerváltás előtti időszakban nem volt megengedett az autók szükséglet szerinti szabad használata. Ez a gyakorlatban úgy valósult meg, hogy egyik hétvégén (ami tulajdonképpen csak a vasárnapot jelentette) a páros rendszámú autók közlekedhettek, a páratlan rendszámúak nem, a következő hétvégén fordítva.
24. Románul: activitate individuală.
25. Románul: „Deci e o sursă de venit, nu-i sursă de îmbogățire, e sursă de existență. Asta-i un mod, o posibilitate de supraviețuire.”
26. Románul: „Domnii de vis-a-vis”- a tordai bázis a rendőrséggel szemben található, az interjúzás során többször is elhangzott ez a megnevezés, amikor is a „cápák” az éppen munkájukat végző rendőrökre mutattak.
27. Az ideáltípusnak minősülő viszonyítási alap is nehezen megragadható, azok a modellek képezik, amelyek alapján elemztük a tevékenységeket, illetve a saját operacionalizált definíciónk.

KÖNYVÉSZET

*** *Decent Work and the Informal Economy International Labour Conference, 90th Session.* 2002.

*** *Informális gazdaság és biztonság Tudományos konferencia.* Budapest, 1997. március 28-29. Megjelent A Miniszterelnöki Hivatal Gazdaságvédelmi Koordinációs Titkársága gondozásában.

*** *Közgazdasági Kislexikon.* Budapest, 1987, Kossuth Kiadó.

Adler Lomnitz, Larissa–Sheimbaum, Diana: *Horizontal and Vertical Reciprocity Networks: Articulation between the Informal Economy and the Formal System* kézirat. 2002.

Adler Lomnitz, Larissa: „«Komaság» Kölcsönös szívességek rendszere a chilei városi középosztályban”. In *Replika* 29 március p. 139–149, 1998.

Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába.* Bp., 2000, Osiris.

Bourdieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemlődése.* Budapest, 1978, Gondolat.

Busse, Sarah: Strategies of Daily Life: Social Capital and the Informal Economy in Russia. In *Sociological Imagination*. 38/2–3, Special Issue on the Informal Economy. 2001.

Castells, Manuel–Mallenkopf, John: Is New York a Dual City? In *Manuel Castells–John Mollenkopf eds. Dual City. Restructuring New York.* New York, Russel Sage Foundation p. 399–425, 1992.

Centeno, Miquel Angel–Portes, Alejandro: *The Informal Economy in the Shadow of the State Princeton University, CMD Working Paper 03–06. February.* 2003.

Chen, Marty: Risk, Insurance and the Informal Economy. In *Workshop on Risk, Poverty and Insurance: Innovations for the Informal Economy HDNSP and FSD World Bank, September 6.* 2000, Harvard University, Wiego.

Ciobanu, Gheorghe–Postelnicu, Cătălin–Bako, Dana–Toader, Dan–Pop, Monica–Turcu, Adina: *Tranzacții economice internaționale.* 2003, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Facultatea de Stiințe Economice, Catedra de Economie Politică.

Cross, John C.: The Informal Sector. In *Encyclopedia of Political Economy, Philip O'Hara ed. London & New York: Routledge.* 1998.

Dobrescu, Angela–Rughiniș, Cosima–Zamfir, Cătălin: *Coping Strategies in Three Regions of Romania Affected by Mass Redundancies SOCO Project Paper, Nr. 82.* Viena, 2000.

Farkas János: *A szürke zóna.* Budapest, 1992, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpontja.

Felkai Gábor–Némedi Dénes–Somlai Gábor (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században.* Budapest, 2000, Új Mandátum Könyvkiadó.

Giddens, Anthony: *Szociológia.* Budapest, 1997, Osiris.

Granovetter, Mark: *Getting a Job Thousand Oaks.* London, 1974, Sage Publications.

Granovetter, Mark: *The Strength of Weak Ties. A Network Theory Revisited. Social Structure and Network Analysis.* Beverly Hills, 1982, Sage Publications.

Granovetter, Mark: A gyenge kötések ereje. A hálózatalmélet felülvizsgálata. In *Angelusz Róbert – Tardos Róbert szerk. Társadalmak rejtett hálózata.* Budapest, 1991, Magyar Közvéleménykutató Intézet.

Harding, Philip–Jenkins, Richard: *The Myth of the Hidden Economy. Towards a New Understanding of Informal Economic Activity Philadelphia.* 1989, Open University Press.

Horváth István: A vendégmunka. In *Korunk.* 2003.

Hunya Gábor–Réti Tamás–R. Süle Andrea–Tóth László: *Románia 1944-1990 Gazdaság- és politikatörténet.* Budapest, 1990, Atlantisz Medvetánc.

Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.) (1998a): *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája.* Budapest, 1990, Aula Kiadó.

Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.) (1998b): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája.* Budapest, 1990, Aula Kiadó.

Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája.* Budapest, 2003, Aula Kiadó.

Merton, Robert K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* Budapest, 2002, Osiris.

Mungiu Pippidi, Alina–Ionitã, Sorin–Mândruțã, Denisa: *In the Shadow Economy SOCO project Paper. Nr. 80.* 2000, Viena.

Offe, Claus and Heinze, Rolf G.: *Beyond Employment. Time Work and Informal Economy Philadelphia.* 1992, Temple University Press.

Olson, Mancur: *A kollektív cselekvés logikája.* Budapest, 1997, Osiris.

Péter László (2003a): Elszegényedés és szegregálódás egy ipari kisvárosban. In *WEB 2003/11.*

Péter László (2003b): Új szegények túlélési stratégiái. In *Erdélyi Társadalom, 2003/1.*

Portes, Alejandro: The Informal Economy and its Paradoxes. In Neil J. Smelser–Richard Swedberg (eds.): *The Handbook of Economic Sociology Princeton – New York.* 1994, Princeton University Press – Russel Sage Foundation.

Rose, Robert: *Getting Things Done in an Anti-modern Society: Social Capital Networks in Russia Social Capital Initiative, Working Paper No. 6, The World Bank Social Development Family Environmentally and Socially Sustainable Development Network, November.* 1998.

Sassen, Saskia: *The Global City: New York, London, Tokyo Princeton – New Jersey.* 1991, Princeton University Press.

Sassen, Saskia: The Informal Economy. In *John. H. Mollenkopf –Manuel Castells, eds. Dual City. Restructuring New York.* New York, 1992, Russel Sage Foundation.

Sassen, Saskia: *Cities in a World Economy Rhousand Oaks – California.* 1994, Pine Forge Press.

Sik Endre–Kelen András: *Az „örök” kaláka. A társadalmi munka szociológiája.* Budapest, 1988, Gondolat Kiadó.

Sík Endre (1996a): Egy ló-öszvér a lovakról és a szamarakról. Adalék a második gazdaság hazai eszmetörténetéhez. In *Közgazdasági Szemle 1996/XLIII július-augusztus.*

Sík Endre (1996b): Traktátus az informális gazdaság és a feketemunka terjedelmének megismerhetetlenségéről általában és a poszt szocialista átalakulás során különösen. In *Rejtőzködő Jelen.* Budapest, Hirschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület.

Spéder Zsolt (szerk.): *A mindennapi élet ökonómiája.* Budapest, 1993, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Spéder Zsolt: *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések.* Budapest, 2002, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.

Stănciulescu, Manuela: The Development Potential of the Informal Economy in Romania 1998–2001. In *Households Economic Strategies between State, Market and Informal Economies. Reserch project.* 2001.

Stănciulescu, Manuela Sofia–Ilie, Simona: *Infornal Sector in Romania Bucharest: UNDP and RIQL.* 2001.

Szilágyi Gyula: *Kegyelemkenyéren. Az önkormányzati szociális ellátások hatása az aprófalvak munkanélküliségére.* Budapest, 1999, Struktúra Munkaügy Kiadó.

Tilly, Chris–Tilly, Charles: Capitalist Work and Labour Markets. In *Neil J. Smelser–Richard Swedberg eds. The Handbook of Economic Sociology Princeton – New York.* 1994, Princeton University Press – Russel Sage Foundation p. 283–311.

Vámosi Zoltán: *Szociológia.* Budapest, 2002, Gábor Dénes Főiskola egyetemi jegyzet.

Verdery, Katherine: *What was Socialism and what Comes Next?* Princeton, New Jersey, 1996, Princeton University Press.